

Forum navale

*Skrifter utgivna av
Sjöhistoriska Samfundet
Nr 44*

Sjöhistoriska Samfundet

- . . . har som målsättning att bidra till utforskandet av sjöhistorien, i första hand den svenska, i alla dess sammanhang och former*
- . . . utger tidskriften Forum navale samt dessutom i mån av medel separata skrifter*
- . . . anordnar sammankomster för medlemmarna med föredrag i sjöhistoriska ämnen*

Samfundets adress är Box 10233, 100 55 Stockholm. Postgiro: 15 65 19-1. (Årsavg. f.n. kr 75:–) Telefon: 08/782 69 80.

Samfundets medlemmar kan under ovan angiven adress till nedsatta priser, angivna nedan, beställa följande skrifter: "Forum navale" nr 1 t. o. m. 20 (10:– per st.), "Skeppshövidsmän vid örlogsflottan under 1500-talet" av Hjalmar Börjeson och Georg Hafström (10:–) samt "Svensk sjöhistorisk litteratur 1800–1943" av Uno Willers (20:–).

Manuskript till Forum navale sändes under adress: förste arkivarie Lennart Rosell, Sjöhistoriska Samfundet, Box 10233, 100 55 Stockholm.

Forum navale

*Skríftir utgívna av
Sjöhístoríska Samfundet*

Nr 44

•

*Utgives med stöd av
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet*

Axel Abrahamsons Tryckeri AB, Karlskrona 1988

Innehåll

<i>Gustaf Adolf Wollin</i> , Sjöslaget vid Hogland den 17 juli 1788 inför samtid och eftervärld	5
<i>Gustaf Adolf Wollin</i> , Några vittnen om fångenskapen under sjökriget mellan Sverige och Ryssland 1788–1790	15
<i>Margareta Östergren</i> , Skeppsholmens fattigskola och skeppsgosseskola 1792–1826	27
<i>Sune Örtendahl</i> , Anteckningar om en svensk sjöburen handels- expedition till Sibirien år 1919	55
<i>Hans Uggla</i> , Främmande ubåt i Gullmarsfjorden 1966	73
In memoriam: Fritz Englund (1898–1987). Av Lennart Rosell	96

SJÖSLAGET VID HOGLAND DEN 17 JULI 1788 INFÖR SAMTID OCH EFTERVÄRLD

Av läroverksadjunkt Gustaf Adolf Wollin

”Store prins,
Ditt mod man knappt i Norden funnit.
Sverige minns
den seger, som Du vunnit,
när Din arm
mot Greighens styrka sträcktes,
elden väcktes,
skeppet bräcktes,
allt blev satt i larm”.

Så hyllades hertig Carl efter slaget vid Hogland. I fortsättningen skall belysas, vad som föregick denna drabbning och hur den upplevdes av samtiden och eftervärlden.

Efter Gustaf III:s trontillträde hade förhållandet mellan Sverige och Ryssland tillspetsats. Visserligen hade kungen vid ett par tillfällen sammanträffat med kejsarinnan Katarina II, men misstron mellan de båda ”upplysta” monarkerna kvarstod. Under Gustaf III:s utländska resa 1783–84 hade den ryske ministern i Neapel, Razumovskij, ’av sin ”monarkinna” fått instruktioner att hålla den svenske kungen vid gott humör genom påkostade tillställningar, då hon fruktade hans politiska planer. Det hindrade inte, att det under ett möte i ett sidokapell i Peterskyrkan påskaftonen 1784 kom till en öppen brytning mellan det ryska sändebudet Markov, utsänd i specialmission, och Gustaf III. ²Kungen ansåg sig ha tillräckliga bevis för rysk inblandning i svenska anagelägenheter, vilket skulle kunna hota Sveriges självständighet. ³Han insåg farorna och förberedde därför ett anfall mot Ryssland, medan detta var upptaget av ett krig mot Turkiet, enligt principen ”bättre att förekomma än förekommas”. Det var bara en tidsfråga, när öppna stridshandlingar skulle inledas. Den svenska krigsplanen gick ut på att angripa Petersburg, som var praktiskt taget försvarslöst under kriget mot Turkiet.⁴

Trots att Gustaf III ej kunde finna några bundsförvanter, pågick ivriga rustningar. I Carlskrona byggdes åtskilliga krigsfartyg under ledning av den skicklige skeppsbyggaren Fredrik Henrik af Chapman. I början av juni 1788

var flottan färdig att lämna Carlskrona. Bataljordningen var redan uppgjord och fastställd av storamiralen, hertig Carl, Gustaf III:s bror.⁵

Spaningar hade givit vid handen, att ryska krigsfartyg hade siktats, på väg västerut. Den 21 juni mötte den svenska flottan söder om Dagö denna flottstyrka under befäl av amiralen van Dessen på väg till Medelhavet. Hertig Carl hade i samband därmed utdelat sin order: "Majoren Wollin seglar förrut och observerar i natt Ryska Flottans manöver i morgon kl 4 prejar han Ryska Chef Skeppet och säger, att Kongl Maj:ts Bror, Svea Rikes Stor Amiral som commenderar Svenska Flottan äskar att ryska flottan gifver Kongl Maj:ts flagg den salut och de hedersbetygelser som honom uti desse farvattnen tillhör". Efter erhållet besked skulle detta genast rapporteras till hertig Carl, ombord på "Prins Gustaf".⁶ Den ryske amiralen gav till svar, att han ville visa storamiralen men ej flaggan all heder. Han lät salutera med 15 skott, vilka av hertigen Carl besvarades med endast 8. Denne hade försökt provocera det ryska fartyget till att vägra salut för att i så fall kunna erövra hela eskadern och därmed avsevärt försvaga den ryska flottans slagkraft. Nu förlorade han denna möjlighet, och han skall i vredesmod ha kastat sin hatt i däck för det oväntade ryska tillmötesgåendet. Kejsarinnan Katarina var vid denna tidpunkt allvarligt oroad inför ett svenskt angrepp mot Petersburg.⁷

Ett gränsintermezzo, arrangerat eller ej, kom att bli "casus belli", med öppna fientligheter. Den ryska flottan stod under befäl av amiralen Greigh, en beprövad engelsk yrkesman i rysk tjänst. Han fick order att angripa den svenska flottan för att efter dess nederlag vända sig mot Stockholm, där ej skulle lämnas "sten på sten" "Gustaf III hade gjort ett djärvt utspel med höga insatser – något av "ödets gångjärn".

Slaget vid Hogland, utförligt behandlat i samtida rapporter och senare skildringar, har betecknats som oavgjort.⁹ Det var otvivelaktigt hedrande för de svenska vapnen, även om båda parter betraktade sig som segrare. Det innebar ett svårt bakslag för den svenska anfallsplanen mot Petersburg, vilken nu ej kunde fullföljas. Utgången hade måhända blivit en annan, om skärgårdsflottan vid Sveaborg, i stället för att ligga överksam, hade angripit för att stödja huvuddelen av flottan. Denna kritik hade framförts av flera samtida iakttagare.¹⁰

Enligt order skulle den svenska framgången firas den 21 juli med ett "Te deum" i Helsingfors' domkyrka.¹¹ Kortegen utgick från hamnen, där Gustaf III:s fartyg "Amphion"¹² låg för ankar. Bland deltagarna märktes samtliga fartygschefer jämte tvenne officerare från varje fartyg. Den erövra-

de kejserliga flaggan från Wladislaff, under slagets gång erövrat av svenska fartyg, jämte vimplar och gösar bars av fartygscheferna i processionen. Därefter följde officerare från lantarmén, vidare riksrådet J. G. Oxenstierna jämte hertigarna Fredrik Adolf och storamiralen Carl. Sist gick Gustaf III, omgiven av sin stora vakt. Från bryggan vid lantstigningsplatsen fram till kyrkporten bildades en häck av trupper från livregementena, och på torget paraderade en bataljon av livgardet. Kungen tog i kyrkan plats till höger om altaret, och bakom honom placerade sig hans stora vakt. Kungens båda bröder, hertigarna Fredrik Adolf och Carl, satt t.h. därom. Nedanför dem satt på taburetter då tjänstgörande riksråd, bland dem J. G. Oxenstierna. De erövrade troféerna nedlades kring altaret, och samtliga amiralitetsofficerare intog sina platser till vänster om altaret.¹³

Så snart kungen inkommit i kyrkan, uppstämdes psalmen "Nu tackar Gud allt folk", varefter hovpredikanten, greve Schwerin, höll ett tal inför altaret, vilket avslutades med psalmen "Hela världen fröjdas Herran". Gustaf III gav i sitt tal uttryck för sin glädje och vördnad inför Guds nåd och välsignelse. Han uttryckte också sin vänskap och tacksamhet gentemot hertig Carl och amiralen Wrangel jämte sin uppskattning av besättningarnas viktiga insats. Sedan upplästes statuteerna för den nya värdigheten av kgl Svärdsorden, instiftad för Riddare av Stora korset av denna orden. Bland de nya riddarna märktes överstelöjtnanten O. H. Nordenskjöld, som också utnämndes till konteramiral. Till Riddare av Svärdsorden utnämndes bl.a. överstelöjtnanterna Raab och Krusenstierna samt majoren Wollin. Vidare befordrades samtliga officerare en grad som erkänsla för den tapperhet och skicklighet de ådagalagt under slaget. Från kyrkan begav sig sedan kungen till torget, där Stora korset av Svärdsorden utdelades till de mest förtjänta Riddarna. Slutligen dubbades Riddarna av Svärdsorden. Kungen återvände sedan till sitt chefsfartyg på samma sätt som han kommit.

Tidigare hade bland de fallna, Baltzar Horn och David Fust, på "Wasa" och fartygschefen på fregatten "Gripen", von Horn, hedrats med en militärparad i närvaro av Gustaf III och storamiralen, hertig Carl.¹⁴

En kurir bragte nyheten om slaget till Stockholm, där kungen påbjudit tacksägelse i samtliga kyrkor den 25 juli, särskilt i Storkyrkan, med saluter från Arsenalen. Några dagar senare visades segerstecknen i form av flaggor, vimplar och gösar på en balkong över västra slottsporten. "Bland den jublande mängden sågs personer med mulen uppsyn – det var ministern Razumovskijs patrioter".¹⁵ I sammanhang därmed publicerades Gustaf III:s krigsmanifest med angrepp på kejsarinnan Katarina II.¹⁶

Även i Petersburg hölls tacksägelsefest, sedan hovet "från Greigh fått den angenäma underrättelsen, att han vunnit en seger över svenska flottan." Till yttermera visso erhöll denne S:t Andreasorden som erkänsla. Däremot ställdes flera fartygschefer inför krigsrätt, anklagade för att de ej fullgjort sina skyldigheter.¹⁷

I Sverige var man också angelägen att på ett varaktigt sätt hugfästa minnet av slaget vid Hogland. Så hade Svenska Akademin begärt en sång över Baltzar Horn, som stupat i slaget vid Hogland. "Bland tio deltagare tilldelades högsta priset åt den som förde till valspråk: Man bör ej fråga: huru många fel har det? utan: huru många skönheter?" Stora priset år 1789 vanns av överauditören C. G. Nordforss. Dennes högstämde "Sång öfver Baltzar Horn, grefve till Rantzin, inledes på följande sätt:¹⁸

"Se, natten kringger mig! den helga timme slår,
Då själen lugn och fri sitt väsen njuta får.
O, Hoglands hjelte, *Horn.*' jag vid ditt stoft mig sänker
Ljuf och odödlig är den vällust det mig skänker.
Nu, då din höga dygd jag helga vill min röst,
Låt strålen utaf den få låga i mitt bröst.
Den skall min tjusta sång den sälla styrka gifva,
Att samma höga eld hos mina bröder liva – – –"

Skalden C. G. af Leopold strängade också sin lyra i sin "Sång öfver Sjö-Segern vid Hogland 1788". Han hyllar först Gustaf III:¹⁹

"Han segrar – hvilket ord! och segrar med en ära,
Så värd hans tappra folk, hans rykte, och hans ätt!
Han segrar – – hör mig verld! och segrar på ett sätt,
Som Sveriges fiender skall lära,
Att göra hans förtjenst och Svenska namnet, rätt.
Spotsk, sänkte Du din blick, berömda Monarkinna,
På Svensken i det lugn han under GUSTAF njöt". – – –

Även hertig Carl får sin beskärda del av Äran:

"Känn CARL, förtjente GREIGH! ej på hans vimplars makt
Ej på den gyllne bog, som dunder-molnet höljer;
Men på hans mod att dö, på det beslut han följer:
Förr sunken eller sprängd, än i en oväns makt". – – –
"Och du, hvars stolta flagg en blodig bölja ärar,

CARL, värd det stora namn, som verlden än förfärr!
 Den Ocean Du gjort till vittne af ditt mod,
 Med vördnad, från i dag, skall dina segel gunga,
 Dess bölja sänka sig, när dina thordön ljunga,
 Och färgas, från din köl, af alltid hämnadt blod!”

Bellman, hyllar honom i – ”Under Canonaden vid Te Deums afsjungande
 den 25 Julii för segern vid Hogland den 17 i samma månad 1788”:²⁰

I dag på Ryktets vingar födt
 Prins CARL, ditt namn vår undran väcker;
 Det svenska Folk’dig lagren räcker,
 Se’n det har dina segrar hört,
 En CARL igen af Wasa-Stammen
 Har uppträdt i sin hjelteskrud,
 Så sjungom vid basuners ljud
 I Herrans hus ett heligt Amen!”

Även i ”Kiämpe-Visa öfver Segren vid Hogland den 17 Julii 1788” återger
 Bellman lyriskt det dramatiska förloppet.

N:o 52.

Kämpe-Visa

öfver

Segren vid Hogland

den 17 Julii 1788

af

Carl Michaël Bellman.

Melodi: *Aldra Käraste min, jag kan eder aldrig förglömma.*

Så har nu vid Hogland, god Vänner, så skett,
 At Neptun – hvem kan det fördölja –
 Med lagrar på gaffeln, som Gudar ej sett,
 Han helsar Prins *Carl* på sin bölja.
 Se’n Prinsen tillbakas sin helsning beredt,
 Så lät han sin eld med vågen alltid Fienden följa.

Och viljen I höra, så märken nu blott,
Hur Prinsen vet vindarna styra.

Knappt solen ur molnen vid morgonen gått,
För'n kölen bröt vågornas yra.

Re'n fästet det mulnar af skott uppå skott,
Och då högt i sky Apollo tog och stämde sin lyra.

Nu veten I alla, prins *Carl* hvem han är,
Utrustad med mandom och ära.

På höjden af Hogland han Segren besvär
Den lagrade gaffeln frambära.

Neptun uppå däckets han ställde sig där,
Och Prinsen framför – och Segren båda Hjeltarna nära.

Så började stormarna tjuta och gny,
Och fartygen gunga på vågen;

Med blixtrande dunder och röken i sky
Sågs masterna glimma i lågen,

Och flaggorna blåste, och elden blef ny –
Och Neptun han log, och kulorna de hvinte i tågen.

Nu talte de två till hvarann uppå däck:
En Stridsman vi oss nog påminna –

Den Greigh, som all Verlden än aktar så käck,
Ej nionde gången må vinna.

Nej, Fienden tukta till rysning och skräck,
Hans blodiga köl skall skjutas ner och sjunka och brinna!

Ur hvirflar af röken vid blixtret ibland
Så syntes, men nu inte mera,

I blodiger skjorta med värjan i hand
Wachtmeistrar och Hornar och flera.

Prins *Carl*, fäll nu tårar, och gråt, Kung och Land!
Blif, Sverige, bestört, men glöm ej dessa Män ingendera!

Ur brinnande mörkret af Neptun i lur
En julle i linien framkallas:

Anföraren trotsade död och natur,
Af Äran at endast befallas.

Nå, Ekholm, ditt namn under kulornas skur,
I stäfvén på julln, där skall ditt namn inristas af Pallas.

Apollo, höj lyran och låfsången sjung!
Tänk, Ryktet i dag nämns ej ljuga:

Prins *Carl* har som Hjelte och Bror af sin Kung
Den äran med Segren sig buga.

Låfsjungen dess Kämpar, båd Gammal och Ung,
Från Rik och Förnäm till Tiggarn, där han ler i sin stuga!

N:o 53.

Melodi: *Dyre Kung, våra hjertan inviga.*

Dyre Kung, var välkommen nu åter
Från krigets larm i blodiga stig!
Se ditt Folk, hur i glädje det gråter
Och i stoftet bugar djupt för dig!
Har du dig mödat, ädel och stor,
Med din Broder gått döden till möte,
Så öppnar ock Svea sitt sköte,
Omfamnar *Gustaf* med sin Bror.

Hoglands seger och *Gustaf* tillbaka,
Med lagrar krönt – hvad felas oss mer
Än den vällust i Norden at smaka,
Då i enighet man dig tillber.
Du har ett skingradt Folk gjort till ett,
Och du lärt de Upproriska känna.
Med din klinga, ditt tal och din penna
På nytt du Sveriges väl beredt.

I senare tid skildrar Oskar Fredrik, Oscar II också slaget vid Hogland och hugfäster minnet av dess båda hjältegestalter:²²

”– – Namnen Horn och Fust de trotsa tiden,
Ty så länge Sveriges frihet lever
Skola de med helig vördnad nämnas.”

Ett påtagligt minne i våra dagar av slaget vid Hogland finns i slottet Rosersberg, norr om Stockholm. Där har hertig Carl inrättat ett minnesrum över svenska flottan, "Marmorsalen", sedermera kallad "Hoglandssalen". I fonden placerades L. J. Desprez' monumentala målning, av Gustaf III benämnd "Segern vid Hogland". Bland fartygen på tavlan dominerar chefskeppet "Gustaf III", och storamiralen, hertig Carl ses mottaga besättningens hyllningar. "Desprez har efter eget kynne återgivit tilldragelsen. – I stället för en allmän orientering av stridens förlopp har han givit en närbild med linjeskeppens segeldukar, master och rår i ett fantastiskt skuggspel mot den flammiga, rökmängda luften, som ljuder av matrosernas segerjubel. På chefsfartyget mottar hertig Karl den stormande hyllningen. Som en verkningsfull kontrast härtill se vi stympade kroppar, människor, som flyta omkring på vattnet, sönderskjutna segel och brutna master. Koloriten är kall, hård och frän, liksom luktande krutrök. Eldad av tidens entusiasm har Desprez här skapat en grandios, teatralisk framställning, ett äreminne, buret av fosterländskt patos".²³

Inramningen förhöjer ytterligare det stämningsfulla intrycket. Väggarna är klädda med vit marmorimitation med rektangulära fält, prydda med porträttmedaljonger av svenska sjöhjältar från ifrågavarande tidpunkt. Nedanför var och en av dessa är en romersk rustning med vapen och fanor. Divaner i blått kläde är utplacerade vid väggarna, och fönstergardinerna är draperade som svenska flaggor.²⁴

Desprez' tavla, från 1794, gjorde ett imponerande intryck på samtiden:

”Man nästan svindlar vid betraktandet af denna tafla, öfver kraften af den fantasi, som förmått att omfatta, ordna och till en konstnärlig enhet hopbringa en sådan rikedom af föremål och ett sådant omvexlande af livsyttningar och olika, synliga effecter.”²⁵

Av Desprez är även en tavla, från 1791, nu på Sjöhistoriska museet, Stockholm, över ”Slaget vid Hogland”. ”Den föga märkliga tavlan återger de svenska och ryska flottorna, sedda från ena flanken. Några roddbåtar förs fram mellan linjeskeppen. Krutröken ligger tung i luften. Vattnet är blekstilla. En hög himmel välver sig över krigsskådeplatsen.”³⁶

En oljemålning av Per Krafft d. y. på samma museum visar den scen, då det ryska skeppet Wladislaff erövrades. På däckets av ”Gustaf III” ses hertig Carl, utdelande order, med roparen i hand. I hans närhet står amiralen Wrangel och flaggkaptenen C. H. Nordenskjöld jämte fartygschefen majoren Klint. Flaggadjutanten pekar på det ryska linjeskeppet, då det just stryker flagg. Målningen tillkom år 1810 och ger en, till Carl XIII:s ära, idealiserad bild av verkligheten.

Sjöofficerssällskapet i Stockholm äger också en Hoglandstavla, en akvarell, tillskriven Desprez, och den visar det senare skedet av slaget. På tavlan iakttages både flaggskeppet ”Gustaf III” och ”Wladislaff”, bogserad som krigsbyte.²⁷

Numera minner Hoglands park i Karlskrona med den kände skulptören Byströms staty av Carl XIII om kraftmätningen vid Hogland den 17 juli 1788 mellan de ryska och svenska flottorna.

Noter

1. Razumovskij var rysk minister i Stockholm och Wien. Jfr Adlerbeths resa i Italien, 2, sid 204, och J. G. Oxenstierna: ”Mitt minne”, s. 91.
2. Odhner, C. Th. Sveriges politiska historia under konung Gustaf III, 2, sid 289 f. Markov blev inom kort rysk minister i Stockholm.
3. Brückner, A.: Katharina die Zweite, s. 378.
4. Brückner, A.: Katharina die Zweite, s. 378.
5. Svenska flottans historia, II:2, sid 488.
6. Svenska flottans historia, II:2, sid 488.
7. Chrapovitskijs dagbok, sid 8. C. var Katarina II:s sekr.
8. Ibid., sid 3. I anslutning till ett tidigare yttrande av kejsarinnan Anna.
9. Flottans handlingar, Sjöexp. 1788.
10. Anckarsvärd, M.: Minnen 1788–90, sid 18, Oxenstierna a.a., sid 137 ff.
11. Inrikes Tidningar no 60, den 4 aug 1788.
12. Amphions kajuta nu på Sjöhistoriska museet, avbildad i Svenska flottans historia, II:2, sid 330 o 332.

13. Oxenstierna a.a. sid 143: "Jag såg dessa troféer sönderslitna och överallt stänkta med blod".
14. Jfr G. A. Wollin: "Capitainen Fust och fregatten Illerim – ett märkligt rättsdrama under Gustaf III."
15. Odhner C. Th. a.a. III, sid. 110.
16. Fersen, F. A. v.: Historiska skrifter, 7, sid 47.
17. Chrapovitskij, V. A. A. a., sid 37.
18. Svenska Akademins handlingar, 1789.
19. Leopolds skrifter II.
20. Bellmans skrifter, VII, no 51.²¹ Ibidem, no 52.
22. Oskar Fredrik: Samlade skrifter I: "Slaget vid Hogland".
23. Wollin, N. G.: "Desprez i Sverige", sid 127.
24. Wollin, N. G.: "Svenska slott och herresäten, Uppland", sid 150.
25. Katalog över målningssamlingen på Rosersberg slott, sid 9. Lorenzo Hammar skjöld.
26. Wollin, N. G.: "Desprez i Sverige", sid 126, 127.
27. Flottans historia, II:2, sid 492 återger denna tavla.

Källor och litteratur

Riksarkivet (RA).

Flottans handlingar, Sjöexp. 1788, M 1879.

Kungl. Biblioteket (UB)

Adlerbeth, G.: Bref av en svensk om Dess resor i Italien åren 1783–1784, 1–3, handskrift, u. å.

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

Gustavianska samlingarna, F 531:23,

Anckarsvärd, M.: Minnen 1788–90, Sthlm 1892.

Bellman: Skrifter, 7, Sthlm 1867–72.

Brückner, A.: Katharina die Zweite, Berlin 1883.

Chrapovitskij, A. V.: dagbok 1787–92, Sthlm 1888.

Fersen, v. F. A.: Hist. skrifter, 7, Sthlm 1867–72.

Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok, II, Sthlm 1902.

Hägg, E.: Under tretungad flagg, Sthlm 1941.

Inrikes Tidningar, No 60, 1788.

Leopolds skrifter, II Sthlm 1815.

Odhner, C. Th.: Sveriges politiska historia under konung Gustaf III, 1–3, Sthlm 1885–1905.

Oxenstierna, J. G.: Mitt minne, Sthlm 1900.

Rosersbergs slott: katalog över målningssamlingen, Sthlm 1953.

Svenska flottans historia, II, 2. Sthlm 1945.

Wollin, G. A.: Cap. Fust och fregatten Illerim, Forum navale, nr 38. Karlskrona 1983.

Wollin, N. G.: Rosersberg, Uppland, Svenska slott och herresäten, 1932.

Wollin, N. G.: Desprez i Sverige, Sthlm 1936.

NÅGRA VITTNEN OM FÅNGENSKAPEN UNDER SJÖKRIGET MELLAN SVERIGE OCH RYSSLAND 1788–1790

Av läroverksadjunkt Gustaf Adolf Wollin

Under 1700-talets krig mellan Sverige och Ryssland trädde helt naturligt de egentliga stridshandlingarna i förgrunden. Medaljens framsida var frågan om krigsfångarna och deras behandling. Genom brev och dagböcker har vi i efterhand fått en god bild av de mycket svåra förhållanden, under vilka de karolinska krigsfångarna efter det olyckliga slaget vid Poltava och den följande kapitulationen levde, i skilda delar av det vidsträckta ryska riket. Ryska krigsfångar på Visingsö hade under samma tid betydligt drägligare levnadsvillkor. Behandlingen skärptes emellertid, allt eftersom uppgifter om karolinernas lidanden nådde hemlandet.

Hur gestaltade sig fångarnas villkor under kriget mellan Sverige och Ryssland 1788–90? Dokumentationen i detta fall är ej så omfattande, men några skildringar i form av brev och dagböcker står oss emellertid till buds.

I en dagbok¹⁾ från Nizjnij Novgorod den 19 sept. (1 okt.) 1812 skildras, hur svenska officerare som krigsfångar under ovannämnda krig genom sitt belevade uppträdande blivit mycket uppskattade i denna stad. Det gällde särskilt amiralen Claes Wachtmeister, som å ”Prins Gustaf” efter hjältemodig kamp mot ryska fartyg i slaget vid Hogland till slut nödgats ”stryka flagg” inför övermakten. Han blev så ivrigt uppvaktad av stadens damer, att deras kavaljerer i sin avund skrev en ironisk dikt om ”Den svenske amiralen”.

I en annan dagbok – ”hållen på Kongl. Galär Flottan åren 1789 och 1790 samt Fångenskapen i Ryssland”²⁾ – skildrar fältprästen Anders Winberg, hur svenska krigsfångar efter utbrytningen ur Viborgska viken, även kallad ”Viborgska gatloppet”, den 3 juli 1790, förts in i Ryssland. Winberg själv blev fången tillsammans med besättningen på galären ”Ehrenpreutz”. Han konstaterar, att ”den stora flottan led en nästan obotlig skada. Ej mindre än 7 linjeskepp och 3 fregatter förlorades”. De blev som krigsfångar väl bemötta av de ryska officerarna. Inom kort fördes de till Reval. Han lämnar en utförlig beskrivning av Reval, dess sevärdheter och invånare. Officerarna av-

gick i tre transporter, liksom manskapet, som i motsats till de förra ej bestods skjuts, lika litet som underofficerarna. De fick tillsägelse att sälja sina saker, så att det skulle bli så mycket lättare att gå.

”Den 22 (juli) kl. 2 efter middagen lämnade jag Reval. Så mycket jag längtat dit, så mycket kostade det på att skiljas därifrån”. Han namnger sina följeslagare,³⁾ bland dem överstelöjtnanten Lars Wollin. Denne hade som chef å ”Thetis” med utmärkelse deltagit i slaget vid Hogland. Vid utbrytning ur Viborgska viken var han chef på linjeskeppet ”Rättvisan”, ”den trögsta seglaren i flottan”. Winberg skildrar förloppet: ”Rättvisan fick vid utgången förstängan bräckt, kom dock undan, när Sveaborg in emellan 2 grund en sjömil från svenska flottan. En del av ryska flottan jagade efter och fregatten Venus gick in emellan grunden och sköt på linjeskeppet, som en stund svarade, och fick vid pass 8 à 9 blesserade. Ett linjeskepp gav på långt håll 2 salvor, när vågade det sig intet för grunden. Rättvisan strök segel just i det ryska flottan begynte vända”.⁴⁾

Transporten gick under fria former, några ”fångvaktare” nämns ej. Fångarna blev på flera ställen inbjudna till herrgårdarna, ja t o m på bal! Uppehåll gjordes bl a i Dorpat, ”ligger något sankt på ömse sidor om ån Embach”. De besåg kyrkorna. I staden fanns det ännu svenskar, bl a borgmästaren och rektorn vid Trivialskolan, född i Carlskrona. Han åsåg en marsch av svenska fångar, enligt befallning under musik, ”jag kunde inte utan tårar se det raska folket i en sådan belägenhet”. De nådde fram till den gamla svenska gränsen, med rester av en fästning. Han beskriver Livland som ”ett ganska vackert och härligt land”. Åkerbruket bedrevs ej ”med den sorgfällighet det borde och kunde”. De livegna bönderna behandlades strängt av de adliga godsägarna och kunde säljas ”som boskap”. Adelsmännen hade till stor del svenska släktingar.

Staden Pleskov hade många kyrkor, men prästerskapet var okunnigt. På vägen fick de av en fransk officer höra, att ”ryssarna fått gruvligen stryk i Svensksund”.

Novgorod nåddes den 13 aug. och gjorde ett tämligen vackert intryck, ”på ömse sidor om Nevaströmmen”. Fästningsverket var emellertid förfallet. Han räknade till sex kyrkor, ”intill varandra byggda”. Efter ett kort uppehåll fick svenskarna uppbrottsorder – officerarna skulle till Jaroslav, men kadetterna och underofficerarna till Nizjnij Novgorod.

Den 18 aug. anlände officerarna till Vyschnei Volotschok. De skulle ha fortsatt till Jaroslav vid Volga, men de fick stanna t v, då fredsunderhandlingar med Sverige pågick. De inkvarterades i kejserliga palatsets nedre vå-

ning med tre rum för officerarna. Staden, som var nyanlagd, hade ordentliga gator och ett stort torg med vackra stenhus, "med portiker, så att man i regnväder kan gå torr". Staden hade förbindelse med Kaspiska havet och Östersjön via Volga och Neva. Winberg beskriver gudstjänsten i stadens främsta kyrka och de kyrkliga förrättningarna. En dag fick han besök av en rysk ämbetsbroder, "ehuru det var på förmiddagen, var han redan full". "Han talte latin" och visade sig vara en bildad man. Vid en svarsvisit "fram-bars förfriskning, brännvin, ryskt och franskt, och bönskidor". Följande dag blev han bjuden på middag, men då var ingen hemma!

Den 27 aug. kunde de taga del av fredstraktaten mellan Sverige och Ryssland, vilken avslöts den 3-14 aug. 1790 i Värälä. Däri ingick en bestämmelse, att alla krigsfångar skulle frigges. Ryssarna skulle enligt utsago ha lidit svårt genom kriget. De av manskäpet, som så önskade, kunde bli kvar – men ingen hade lust att stanna kvar.

Hemresan gick över Novgorod, och härunder kunde Winberg göra noggranna iakttagelser om ryssens dagliga liv. Petersburg nådde de, sedan de först besett det kejserliga lustslottet Sarskoselo. I trädgården saknades ej den speciella ryska slädbanan. I Petersburg är han imponerad av de ståtliga palatsen, "men det kejserliga slottet kan icke komma i någon jämförelse med slottet i Stockholm". Vid samtal med ryska officerare framkom, att svenskarnas krigsplaner och operationer var förträffliga men att icke en enda blivit fullföljd. En ryss, Nikita Demidoff, namnges för sin godhet mot de svenska fångarna. Han överlämnade personliga penninggåvor till dem. Över Viborg kom de till Fredrikshamn och med båt från Åbo till Åland och därifrån till Grisslehamn. Svenskarna återkom till Stockholm den 17 okt., och Winberg slutar sin dagbok med notisen: "den 21. hade jag det nöjet att se Skärgårdsflottans intåg under konungens eget anförande".

Ytterligare ett vittnesbörd i ämnet föreligger i form av en "*Journal öfver Expeditionen år 1788 med Svenska flottan bestående af 17 Skjepp*", en handskrift av Gustaf Harald Wahlbom⁵⁾ i Sjöhistoriska museets arkiv. Dagboken inleds med en högstämd bön; "Ack Herre Du Store Gud! --- Visa oss nu Din nåd, Ditt beskydd och Din välsignelse uti vårt tillstundande företagande, så att Svenske vapnen måtte njuta frugten af Din godhet och alla hjertan röras at tillbedja, lofsjunga och tacka Dig Hela Verldenes Herre. Bevara Konungen, beskydda krigsmagten, och fräls alla dem som åkalla Dig rätt; ---"

"År 1788 den 26 majj fingo vi ordres att vara marschfärdiga för att med alt fält Equipage lämna Landscrona Guarnizon". De marscherade sedan till

Carlskrona och fick av hertig Carl, flottans storamiral, order att embarkera på den färdigutrustade flottan. Trupperna fördelades på fartygen, så att Wahlbom med tolv man placerades på "60 Canon-Skjeppet Gustaf Adolph, som fördes af Hr Öfverstelieutnanten och Riddaren Harald af Christjernin".⁶⁾ Den 7 juni var han ombord på "Fäderneslandet", fregatterna "Thetis", förd av majoren Lars Wollin, och "Patrioten". Det "gjordes Signal från Chef Skjeppet att exercera blindt med Canoner samt med löst krut ur handgevären". Efter några dagars kryssning utanför Carlskrona fann han senare, att "vi hade satt kosan rakt åt Finland". I vackert väder skymtade de fyrbåken på Ölands södra udde, och med kikare kunde de se Hoburgen på Gotland. Den 17.: "skjöt vi 60 skått med krut utur öfra lagets Canoner". --- "Hela flottan skjöt äfven, hvilket var ett ganska vackert object för ögat". Den 18. fick "Thetis" order att preja en engelsman. Den 19. - "torsdag lugnt väder. Kl. 10 förmiddagen hälsade vi på Chefsskjeppets officerare, som stodo på gångbordet och gjorde honnör med infanteriet för Hertigen, som sjelf vid gångbordet hälsade på oss och tog af hatten". Den 21. började med en labor kultje. "Kl. 1/2 8 om afton uti OSO fick vi sigte på 7 örlogsskjepp. 'Gustaf Adolph' var då Ledare, uti omvänd ordning. Vi jagade med alla segel för att hinna de 7 Skjeppen, men, emedan de voro på flera mils distance, och de styrde samme cours som vi, så kunde vi ej hinna dem förrän kl. 2 om natten. Kl. 1/2 10 om afton lät Hr Öfverstelieutnanten besättningen som var vagtfri, gå och lägga sig, och bad oss gå ner och vila till dess vi fick vidare bud. Det gjorde vi, och fick sofva till kl. 1/2 12, då vi af allarmet vaknade och hörde att det hade varit en Officer ombord hos oss ifrån Chefsskjeppet, som medbragt ordres till *klart Skjepp*. Vi stego upp, och gick genast att afvagta Hr Öfverstelieutnantens ordres, fick då dess tillstånd att ännu vila ett par timmar och blefvo severade Caffé och the. Jag lade mig på sängen att åter såfva en stund, till d. 22 kl. 1/2 2 söndagsmorgon, då larmtrumman gick och skjeppet var aldeles klart till action. Vi sågo då att det var 3 Ryska Skjepp ungefär af 110 Canoner och 4 fregatter, som lågo i lä om babord för oss, vi fingo genast ordres att segla förbi utan att skjuta, ehuru alla canoner voro skarpladdade och luntorna i full brand. Under det vi seglade förbi, hade fregatten Thetis fått ordres⁷⁾ att segla till Ryska flottan, förmodligen af ordsak att fråga Ryska Esqvadern om den ej ville salutera Svenska flaggan. Thetis sände en Escaloupp till Ryska Chef Skjeppet, som kom tillbaka, men en stund efter kom en Slup med 2 officerare från Ryska Chef Skjeppet till Hertigen; efter en timme återvände de tillbaka. Hvarefter vår Escader d. 22. blefvo saluterad med 13 canon Skott, hvarpå Hertigen svarade med 8. Under beständigt

klart Skjepp seglade vi förbi den Ryska flottan utan att något fientligt förspordes. Kl. 10 upphörde klart skjepp och vi lämnade Ryska flottan i sin cours SV till V och togo cours NO till O. Hvilken cours den 23 Måndag så mycket ändrades, att vi låg alla N 1/2 O. Om afton som var midsommars afton rogade besättningen sig på Backen med att dansa och leka”.

Den 28. ankrade de på Hangö yttre redd. Den 30. hade överstelöjtnanten varit ombord hos hertig Carl och medförde hans befallning, att de med skeppet Hedvig Elisabeth Charlotta och fregatterna Fröja och Minerva skulle löpa ut och kryssa under översten greve Wachtmeister, som förde 70 kanonskeppet ”Prins Gustaf”. Den 1 juli kom Gustaf III från Stockholm till flottan på jakten Amphion. Den 6. var vackert väder. ”Kl. 10 fick vi en stor flotta i sigte i NV och som vi tänkte vara Ryska flottan, hvarpå vi på signal gjorde klart skjepp”. Dagen därpå meddelades, att ”krig nu var med Ryssland förkunnat”.

Den 8. pejlades kyrktornet i Reval. De fick i sikte tre ryska örlogsmän, av vilka två gav sig utan strid. De följande dagarna kryssade fartyget inåt de finska skären i gott väder. Den 17. fick de se en stor seglare, ”som förerbådade oss den häftiga combatten, som om eftermiddagen förestod oss”. Snart var hela ryska flottan i sikte. ”Klart Skjepp gjordes och alt var färdigt att afvaga fiendens ankomst, som skedde kl. 1/2 4, då vi kunde se Ryska flaggan och räknade 33 större och mindre skjepp, 1 af 108 canoner, 8 à 66, 8 à 74, 4 fregatter à 44 canoner och 4 mindre samt transport skjepp. Ryska flottan commenderades af amiralen Greigh⁸⁾ och 2ne contre amiraler. Kl. 1/2 på 5 voro vi så nära att canonaden börjades af vårt främsta skjepp Hedvig Elisabeth Charlotta. Knapt 3 skått voro lossade förrän Ryska skjeppen svarade ur samma ton, så att det i ett ögonblick blef den häftigaste eld, och som continuerade till kl. 1/2 11 om afton. Öfverstelieutnanten Gref Horn och Capitain Fust⁹⁾ blefvo af en och samma kula blesserade så att de dogo om 2 dagar, äfven måtte Capitain von Horn undergå samma öde. Våra skjepp voro för öfrigt rätt illa tilltygade. Ett Ryskt 74 canon skjepp med något öfver 700 mans besättning var skjutit redlöst så att det strök flaggan, hissade Svensk flagg och blef af Gustaf Adolph tagit till pris.¹⁰⁾ Under action förlorade vi 74 canonskjeppet *Prins Gustaf*, som blef tagit af Ryska flottan sedan det hela tiden hade slagits med 2 Ryska och skutit bort all sin ammunition. Det commenderades af Öfversten och Riddaren Gref Wachtmeister”.

Den 21. kom överstelöjtnant Christiernin åter ombord från Helsingfors, ”där Ceremoniel Prossessjon hade förrättats med Ryska flaggorna, som buros af öfverstelieutnanter upp i kyrkan, hvarvid äfven Te Deum afsöngs.

Efter ceremonien eclatterade Hans Maj:t den nya Riddar-Orden af Stora korset, hvarutaf Hans Kongl. Höghet Hertig Carl med Excellensen Gref Wrangel samt 4 Öfverstar och Öfverstelieutnanter blefvo Riddare, samt befordrade sedermera alla på flottan varande amiralitets officerare en grad högre.”¹¹⁾

”Den 22. Tisdag om eftermiddagen begrofs Gref Horn, Capitainerna von Horn och Fust under saluterung ifrån deras skjepp och fregatt.” Den 24: ”Lade Chef-skjeppet och hela flottan in på inre redden vid Sveaborg, för att repareras, utom Gustaf Adolph, Försigtigheten, Fred. Adolf, fregatterna Thetis och Jarramas, som hade fått ordres att löpa ut och kryssa”. Därvid prejade Thetis en ”engelsk Copvardie man”. I fortsättningen deltog ”Gustaf Adolph” i visitation av engelska fartyg på väg till Petersburg ”med canoner och lavetter”.

Den 6 aug såg man hela ryska flottan ”komma med vordevind ner på oss”. ”Vi fick genast signal att med skyndsamhet gå till segels för att komma undan fienden” – ”det visade sig att skjeppet ej ville falla rätt i vinden utan föll om styrbord så att vi måtte *falla rund* för att komma rätt under segel. Därigenom kom vi så långt ner i lä, att vi en mil från hamnen¹²⁾ stötte på grund. Vid andra stöten gick storstången af och öfverbord, och skjeppet stod aldeles fast. Ryska skjeppen hade under tiden hunnit så på oss, att så snart di märkte att vårt skjepp stod på grund kom di genast och attackerade oss med canonerna. Vi svarade med vårt öfversta lag som var till hands, strök sedan flaggan och gaf oss till fånga”. Därpå kom två ryska officerare ombord och fick nycklarna till krutdurkar och rum. Översten och några andra officerare, bland dem författaren, for till ryska amiralskeppet, Rostislaff. ”Vi blefvo där ganska höfligt emottagna och åto middag med amiral Greigh”. Översten gav Wahlbom order att ta sig ombord på det erövrade fartyget och fick tillbringa natten på väg dit på en jakt ”med 2:ne liderliga och fulla ryska officerare, och en gudlös och oförfaren besättning”.

”Den 7. torsdag kommo vi kl. 10 ändteligen fram till vårt skjepp i största lifsfara och trängsel emellan ryska slupar som lågo och röfvade och stulo öfverallt i skjeppet, intet stort agtandes hvad ryska officerarna befalte. Då jag kom upp på skjeppet igen, fant jag hvarken mina saker eller mina cammerater. Det enda jag fant uti min hytt var min stålvärja, som de ströfvande rysarna ännu ej hunnit uppsöka och borttaga. Min inquietude, att länge vara på det skjeppet, hvarest tusen våldsgjärningar begicks ibland en hop otamde ryssar, och som, hvilket var ännu värre, om en timma skulle sättas i brand, öfvertalde mig att på det högsta skynda på vår afresa.” Hans glädje var då

”obeskrivlig”. ”Vi hade seglat en half timma, då vi såg den sista slupen tända eld på skjeppet med en svafveltråd och löpareld. I ett moment var hela aktersta delen af skjeppet i ljusan låga. Canonerna som alla voro laddade med kulor sköt af sig sjelfa under elden och förordsakade ett vackert men bedröfveligt fyrvärkerie. Elden varade till kl. emot 7, då sista krutdurcken sprang.” De blev sedan förda till ett 74 canonskepp, Pimiate Estaphia.¹³⁾ ”Där blefvo vi ganska höfligt och beskjedeligt emottagna.” På aftonen blev de serverade vid skeppschefens bord. Själv talade han bara ryska, men bland de övriga var åtskilliga, som talade tyska och franska, i synnerhet 2ne ”charmant” löjtnanter, ”som gjorde sig en ära af att vara oss till tjenst och nöje”.

Den 9. gjorde de sig färdiga att föras till Reval, där de ankrade på reddan. Hela besättningen transporterades i land och mottogs av guvernören och kommandanten. De fick sig tilldelade ett stort trähus, utan möbler. Dagen därpå var de bjudna till överste Christiernin, som hyrt sig ett värdshus i staden. Av ett brev från amiral Greigh till hertig Carl att döma blev de mycket väl behandlade.¹⁴⁾ De hade på hedersord full frihet att röra sig utan bevakning. Vid middagen var också en stor del av ryska flottans officerare närvarande, ”ett vackert ställe, vi kunde glömma vi voro fångna”.

Den 11. åt de middag hos översten på värdshuset, och därefter besåg de staden, och Wahlbom fann den ”tämmelig stor men ej reguliert bygd”, med krokiga och sneda gator. Det fanns flera kyrkor, och bland invånarna många svenskar och tyskar, vilket gjorde deras sejour ”tämmeligen kort och dräglig”. Även de ryska ämbetsmännen ”visade oss all politesse och höflighet”. De bevittnade märkliga, typiskt ryska processioner och lade bl a märke till kvinnornas besynnerliga klädsel. Dagarna förflöt på ett enahanda sätt, dock avbrutna av t ex en inbjudan av ”placemajoren” Rabritz att spisa middag på ”klubben”. På eftermiddagen gick Ryska flottan till sjöss. Tillsammans med några kamrater var han även bjuden till en köpman Mühlen till en utmärkt konsert, med skickliga musiker.

Den 24. lämnade de Reval, och dejeunerade hos Presidenten Rosenberg, 2 verst utanför staden. De reste utan bevakning, endast med en rysk major, Alexander Raschouttin, medföljde för att ”hjälpa oss med skjuts och språket m m”. De passerade Dorpat. De besåg staden i sällskap med en assessor, Baron Ungern von Sternberg. ”Middagen spisade vi på ett värdshus på Herr Öfverstens bekostnad”. De reste genom ett naturskönt Lifland, ”det vackraste land i världen”. Det var den 1. sept.

De gjorde uppehåll i Pleskov på andra sidan gränsen, där de blev inkvar-

terade "hos bönder och usla handtverkare uti dåliga quarter", då staden varit utsatt för en svår våldeld. De blev inbjudna till middag, dels av översten på ett vårdshus, dels av guvernören Pihl, "en honett och artig herre", men varken denne eller hans fru kunde annat språk än ryska. Kommendanten, som också gav diné, talade emellertid liksom sin fru både tyska och franska. De kunde där glädja sig åt ett utomordentligt forte piano. Även vice guvernören visade sin gästfrihet i form av en måltid, som "var den kräseligaste någon privat kan åstadkomma". En dag marscherade den garnisonerade bataljonen från Pleskov till finska gränsen, "ibland dem var 80 års gubbar, halta, lama, blindas och döfva samt 13 års pojkar, som voro soldater".

Sedan de dinerat hos både guvernören och vice guvernören, gjorde de sig färdiga att lämna staden. Vid ett posthus på vägen blev de av en ryss vid namn Knias Muchezkoij inbjudna till dennes gods Wisozko. Han talade tyska och "undfägnade med en pipa tobak, en sup brännvin, en smörgås och engelskt öl". Därefter kom de den 16 sept. till staden Parkov, där de fick kvarter hos en änka. Staden var vackert belägen vid en å, men "oändligen illa bebyggd". Mycken tid gick åt för att få nya hästar. De hade då tillfälle att observera en ny commendering soldater, som skulle till finska gränsen – "uselt folk allesammans, de voro dels för gamla dels för unga att gå i fält emot en sådan fiende som svensken". Vid ett annat hästbyte kom en ung adelsman och inbjöd dem till middag på sitt gods. Den ryska gästfriheten var genomgående storartad. Så mötte de på vägen en major, Sergeva Kuskalaeff, som inbjöd översten och hans följeslagare till sin egendom. "Där blefvo vi några dagar och rogade oss rätt mycket jämte det att vi mådde exellent väl. Det var en lustig, munter och rolig herre och sökte på alt uptänkeligt vis att roga oss". Han hade också en orkester med 7 pojkar, anförda av en gammal officer, "de gjorde alla dagar middagen angenäm med sin taffelmusique".

I sällskap med en assessor fortsatte de den 28 sept. och kom följande dag till staden Toropitz. De gjorde den 2 okt. bekantskap med en med. dr. Stäffen, som talade bra svenska och dennes 2:ne kirurger, som talade tyska. Gatorna var "horribelt smutsiga", varför de drog sig för att gå ut. De fäste sig vid det "beständiga klämtandet uti alla kyrkorna" från morgon till kväll. Hela månaden vistades de hemma med avbrott för en middag hos den s k Goronitschen, d v s stadens guvernör. Efter middagen trakterades de med "syltsaker, caffe, the och pounsch".

De gjorde ett besök i en kyrka, där en brudvigsel ägde rum – en ung köpman gifte sig med en 14 års flicka. "Hela kyrkan var eclarerad med vaxljus och fullstoppad med folk". På en pulpet mitt på golvet låg en beslagen bok

med H. Nicolai porträtt, vilken tre gånger rundades av brudparet, som korsade sig och kysste porträttet. Efter ceremonin for gästerna till bröllopsgården, där högtidligheterna "firades i 8 dagar med beständigt ätande, supande och dansande. Redan den 28 okt. kom vintern med fint slädföre". "Ockupationen" bestod mest i att läsa tyska och franska böcker".

Den 16 nov. blev författaren bjuden på ett nytt bröllop med ett stort bord, efter akten, i bröllopsgården, där "vi sutto i 4 timmar, åto och drucko skålar. Därefter dansades till kl. 6 om morgon". Dagen efter fortsatte festen, sedan han fått en inbjudan från Doctor Stefen att infinna sig på bröllopet. Där träffade han översten, "som blef rätt nögd att få någon svensk att tala till". Nu superades och dansades till kl. 5 om morgonen. "Då vi skildes åt, blef vi bjudna att dagen därefter infinna oss hos brudens mor, som var änka". Även då åt man kl. 10 på ett förnämt sätt vid ett tämligen väl anrättat bord, och sedan man där suttit nästan uti 4 timmar så börjades dansa till kl. 5 om morgon".

Den 11 dec. eller den sista dec. enligt rysk tideräkning var alla bjudna på middag till "Goronitschen", som hade namnsdag, tillsammans med de förnämsta i staden; "Vi dansade och rogade oss till kl. 2 om natten". Eftersom fastan börjat, fick de se fisk av alla möjliga slag, "men oss var en apart anrättning af kött och ordentlig mat".

Den 24 dec. gick alla officerarna "en chorps" till överste Christiernin för att gratulera honom på "dess födelsedag", och på kvällen åt de "julegröten" hos honom. Några dagar senare återgäldade han deras besök. På nyårsdagen uppvaktades åter översten för att önska gott nytt år. Den 4 jan. var ryssarnas julafton, och en stor marknad hölls i Toropitz med "en faselig samling af ryska bönder". Därmed slöts den sex veckor långa fastan. "Det var lofligt att dricka både vin och brännvin, hvarutaf de sämre ryssarna äfven i hög grad profiterade". Den 5. var ryssarnas "juledag". På morgonen kom "flera par-tier af det sämre folket, söngo hos de bättre för deras Gudsbeläten, för hvilka beständigt brunno vaxljus".

Den 6 jan., som även var helgdag, var "alla de bättre fruentimren ute och åkte på släda" – det gällde att se upp, när de ropade "Paddi", ur vägen. "Där sitta skönhheterna, både gifta och ogifta uti den strängaste kölden, sminkade uti en släda och låta åka sig på gatorna ända till dess det är öfvermörkt. De något sämre eller jungfrur och dylika smålållor däremot hafva sitt eget nöje, att i brist på equipage vara ute till fots. De samla sig på åtskilliga ställen uti stora skockar, sladdra, tassla, skratta och sjunga och äro capabla att uti smällkallaste vintren, på detta sättet i flera timmar stå och parade-

ra för de förbiåkande. En del däremot af detta slaget sitta uti öppnade fönster, äro sminkade och behagsjuka, samt sjunga beständigt”.

Den 7 jan. avslutades julhelgen ”med ett hiskeligt klämtande uti alla deras kyrkor”. Den 12. var ryssarnas nyårsdag, då förf. och hans kamrater var bjudna på middag hos Goronitschen.

Dagboken slutar den 17 jan. 1789. Någon förklaring härtill har ej stått att finna. Som framgått av Wahlboms dagbok, har behandlingen av de svenska krigsfångarna i Ryssland under nämnda tid varit synnerligen god. Det kan emellertid ha skett en försämring i fråga om krigsfångarnas villkor, något som kanske föranlett författaren att ej fullfölja sin dagbok till krigets slut. Måhända kan följande omständighet utgöra ett svar på frågan. I sin tjänsteförteckning av år 1794 har Christiernin gjort följande kortfattade men talande anteckning: ”1790 den 22 nov. återkom efter svår och lång krigsfångenskap lyckligen till fäderneslandet och blev anbefalld att göra tjänst vid Kungl. Örlogsflottan i Karlskrona”. ”Vid passerandet av S:t Petersburg på vägen hem hade emellertid Christiernin blivit på det mest smickrande sätt emottagen av kejsarinnan Katarina II, som synbarligen var helt betagen i den ståtliga svenske sjöofficeren. Denne var emellertid klok nog att med iakttagande av all vördnad och artighet strängt hålla sig på defensiven – något helt främmande för honom, när det gällde ’affärer’ till sjöss”.

Genom sin stora duglighet blev af Christiernin konteramiral och kommandant i Karlskrona. Han avled 1799, 47 år gammal. ”Under sista tiden av sin levnad bar han dock på ett ’lidande av den plågsammaste natur’ – måhända en följd av den hårda fångenskapen i Ryssland”.¹⁵⁾

En rysk krigsfånge, brigadören, kapten Berg, kommandant å ”Wladislaff”¹⁶⁾ har i en rapport¹⁷⁾ till Senatorn greve Tiernisov, vicepresident i amt:s koll. i S:t Petersburg skildrat fångenskapen i Sverige.

Sedan Wladislaff kapitulerat, fick Berg överlämna sin värja, men vid presentationen för hertig Carl återfick han denna och tillförsäkrades genom konungen en viss rörelsefrihet, som icke fick missbrukas. Den 8 juli flyttade Berg jämte andra officerare till Sveaborg, där de fick ”åtnjuta föda på kungens räkning”. En afton träffade han Gustaf III, ”som var ute och granskade både våra och sina sårade. När han märkte oss, stannade han och talade med oss samt bjöd till frukost följande dag. Kungen bedyrade då, att han försökte ordna de ryska fångarnas villkor så ”trevligt som möjligt”. Berg önskade skriva en rapport till Ryssland, men kungen tillät endast privata brev.

Den 26 juli, på morgonen, såg han, ”hur vår flotta jagade efter svenska krigsskepp, då Gustaf Adolf gick på grund. Detta bevittnades även av herti-

gen, som pratade med oss och överräckte mig kikaren, så att jag fick följa med detta. Kort efter detta kom Amiral Wrangel till mig och bad i hertigens namn mig att överlämna åt honom sjökartorna och navigationsinstrument, som jag hade”.

Berg vistades på Sveaborgs fästning från den 8 juli till den 25 aug., ”då hertigen meddelade, att jag tillsammans med några officerare skulle få resa till Stockholm”. De anlände dit den 1 sept. Berg stannade där, medan övriga officerare flyttades till olika städer. I april 1790 fick han af Rikets ståthållare genom konungen order ”att inom fyra timmar lämna staden tillsammans med alla officerare i Stockholm och resa till Falun samt lova att inte ta in i någon stad, där det fanns våra officerare”. Redan den 4 maj 1790 fick han ”genom ortens guvernör kungens meddelande, att han skulle befrias. I Stockholm, fick han avge löftet, ”att så länge detta krig räcker, vi inte skulle delta i krigstjänst mot Sverige”.

”Vi fick en följeslagare och till Helsingör körde vi med kungens skjuts, användande sidovägar”. Med ett franskt handelsfartyg kom brigadören Berg så till Kronstadt och anmälde sig för platsens kommandant.

Berg nämner också i sin rapport, att han i Stockholm besökte därvarande ryska krigsfångar, som utförde trädgårdsarbeten vid Haga. ”Senare förbjöd man mig dessa besök”, likaså utbetalning av manskapets lön, ”för kungen ville själv sköta om den”. Han begärde då att få köpa skor åt ortens befolkning för sina pengar, ”för jag har sett dem vara barfota, också detta förbjöd man mig meddelande, att dess invånare snart skulle få skor”. Han framhåller också, att ”man försökte locka fångar till arbete med vackra ord, t o m med misshandel”. Berg vände sig då till hertigen, som ”lovade undersöka saken och få i stånd förbättringar. Troligtvis skedde också så”.

Rapporten är dagtecknad den 20/6 1790, alltså innan freden slutits, och undertecknad *Ljubin Berg*.

Till detta kan fogas en notis, den 12 mars 1789, av kejsarinnan Katarina II:s sekreterare¹⁸⁾: ”Jag blef efterskickad för att uppläsa bref från Povalisjin¹⁹⁾ och Berg. Våra skepp genombryta isen, somliga icke utan fara. Fångarna i Sverige underhållas ganska bra. Kejsarinnan är förtörnad på Berg. Tvivel är om icke han sjelf gifvit sig, emedan kaptenlöjtnanten hissatt flaggan, som af honom ströks. Detta framgår af den aflidne Greighs bref. Kanhända han nu blifvit god vän med dem. Han och officerane bjudas till hofvet på baler och tillställningar”. Fångenskapen i Sverige hade alltså även sina ljusa sidor!

Noter

1. Chrst. Ehrström: "Moskva binner", Sthlm 1984, s. 90 ff.
2. Utgiven av Stockholms Stadsmuseum, 1967.
3. De flesta namnen återfinns i Börjeson: "Örlogsflottans officerare 1700–1799". Sthlm 1942.
4. Winberg hade uppgifterna från lantofficerare ombord på Rättvisan.
5. Född i Kalmar 1760, löjtnant 1784 vid Sprengtportenska regementet i Stralsund, kapten 1795, avsked som major 1805.
6. Född 1751, meriterande tjänst i engelska marinen – "sällspord duglighet", "en prydnad för svenska flottan". Från 1780 konvojtjänst upprepade gånger i Medelhavet, visade stor djärvhet och förmåga i umgänget med kejsaren av Marocko. Erik Hägg: "Under tretungad flagga". Sthlm 1941, s. 168 ff.
7. Hertig Carls egenhändiga order till majoren Lars Wollin i original, avbildad i Svenska flottans historia II, 2, 1945 mellan s. 488 och 489.
8. Engelsman i rysk tjänst.
9. På skeppet "Wasa". Jfr G.A. Wollin: "Capitainen Fust och fregatten Illerim – ett märkligt rättsdrama under Gustaf III". Forum navale, nr 38, 1983.
10. Wladislaff, chef norrmannen Berg. Thetis medverkade enl. A. Wollin. "En gustaviansk sjöofficer contr. amiralen Lars Wollin". Tidskrift i Sjöväsendet 12, 1948.
11. Jfr utförlig skildring i Inrikes Tidningar, 60, 1788.
12. Sveaborg.
13. Chef Baranoff.
14. Erik Hägg a.a., s. 191.
15. E. Hägg, a.a., s. 191–192.
16. "Wladislaff" togs i slaget vid Hogland d. 17. juli 1788, efter "coupering" av flera svenska örlogsfartyg. W. medförde sedan pesten till Karlskrona.
17. I finsk och svensk översättning, Sjöhist. museets arkiv.
18. A. V. Chrapovitskij: Dagbok 1787–92. Sthlm 1888, övers.
19. Rysk konteramiral.

SKEPPSHOLMENS FATTIGSKOLA OCH SKEPPSGOSSESKOLA 1792–1826

Av förste arkivarie Margareta Östergren

Bakgrund

Möjligheterna för fattiga barn i Stockholm att få en ordentlig skolundervisning var begränsade i slutet av 1700-talet. Visserligen fanns flera olika slags skolor, t ex kyrkskolor, men de var otillräckliga. De fattigaste barnen kunde få kostnadsfri undervisning i särskilda fattigskolor, som så småningom inrättades i varje församling. Många barn hade dock inte möjlighet att gå till skolan under arbetsveckan. 1777 grundade därför sällskapet Pro Fide et Christianismo de två första kateketskolorna. Dessa skolor var öppna på sön- och helgdagar och där undervisades barn som saknade tillfälle till daglig skolgång, men också personer som var över 15 år och inte hade fått ”nöjaktig Christendomskunskap”. Skolorna var tillgängliga för både pojkar och flickor. Lärarna, de s.k. kateketerna, var i regel unga präster. Antalet kateketskolor växte för att år 1819 vara åtta. Det fanns även särskilda hantverkskolor där bl.a. hantverksgesäller och lärlingar fick undervisning några timmar i veckan. Antalet privata skolor var stort; det uppskattades år 1811 till cirka 100, där troligen flera tusen barn undervisades. Dessa skolor hade ofta mycket dålig kvalitet, eftersom många som inte kunde försörja sig på annat sätt, öppnade en skola. Åtskilliga skolor längst ut på malmarna hölls av gamla gummor, soldater, gesäller m fl.

Garnisonsförbanden i Stockholm grundade också skolor. Vid Kungl Artilleriregementet bildades en s k besparingskassa år 1750 vars medel i första hand skulle användas till fattiga barns underhåll och undervisning. Den förste läraren anställdes 1771. Skolan bestod av en klass och endast pojkar togs emot som elever. Kungl Svea livgarde fick en skola år 1773. Vid Stockholms eskader fick skeppsgossarna en viss skolutbildning redan 1766 – om man skall lita på ett reglemente från detta år.

De högre skolorna i riket var organiserade enligt en skolordning från 1724. Förändringarna av samhället sedan dess – utvecklingen av borgerliga näringar, inflyttningen till städerna, de nya bildningsidealen – hade gjort den gällande skolordningen starkt föråldrad. När det s.k. kanslersgillet tillkom år

1801 – en central styrelse för rikets hela undervisningsväsen – blev en av dess viktigaste uppgifter att utarbeta ett förslag till ny skolordning, vilken skulle ersätta den gamla. Den nya skolordningen fastställdes den 7 december 1807, och den gällde, liksom den gamla, främst för de högre skolorna, d v s gymnasier, katedralskolor och trivialskolor. Den fick endast begränsad betydelse för fattigskolan på Skeppsholmen.

Större betydelse för fattigskolorna hade Kungl Maj:ts nådiga stadga om en allmän fattigvårdsinrättning i Stockholm. Stadgan, som utfärdades i augusti 1807, innehåller ett särskilt kapitel om undervisningen för fattiga barn. Alla barn, såväl pojkar som flickor, vilkas föräldrar inte förmådde bekosta deras undervisning, skulle genom fattigvården undervisas både i "kunskaper" (läsning, skrivning, räkning, religion och moral m m) och i "handaslöjder" (att sy, karda, sticka, spinna m m). Pojkar och flickor borde inte undervisas tillsammans utan var för sig.

1807 års fattigvårdsförordning blev i vissa delar starkt kritiserad; bl a rörde kritiken förhållandena vid kyrkskolorna. En ny fattigvårdsförordning utfärdades redan i mars 1812. Till fattiga gossebarns undervisning skulle kyrkskolorna, garnisonsskolorna och Djurgårdsskolan upplåtas "så widt utrymme och öfrige omständigheter medgifwa". För flickorna borde i mån av tillgångar tillfälle öppnas till "nödig" undervisning i särskilda skolor.

Kanslersgillet upphörde 1809 och uppgiften att föreslå en reglering av skolväsendet övertogs efter några år av 1812 års uppfostringskommitté. Kommittén sände 1813 ut ett cirkulär till konsistorierna med begäran om upplysningar angående skolorna i riket. Uppfostringskommittén tycks emellertid inte ha bearbetat de uppgifter som rörde fattigskolor och liknande skolor. De första åren efter statsvälvaingen 1809 hade riksdagen varit relativt gynnsamt inställd till kraven på en bättre folkundervisning, men vid 1815 års riksdag hade en förändring skett, bl a på grund av Erik Gustaf Geijers inflytande. Först vid riksdagen 1823 förnyades ansträngningarna att förbättra folkundervisningen. En ny skolordning hade dock utfärdats i december 1820, men den berör i mycket liten utsträckning skolor av den typ som fanns på Skeppsholmen.¹

Många av de barn, som tillhörde Skeppsholms församling, fick en bristfällig undervisning. För att förbättra situationen inrättade församlingen en fattigskola i vilken även eskaderns skeppsgossar undervisades några år. I det följande behandlas fattigskolan och den tidvis separata skeppsgosseskolan under åren 1792–1826.

Fattigskolan grundas

Till Skeppsholms församling hörde de som tjänstgjorde vid Stockholms eskader och deras familjer. Många av dem bodde dock inte på Skeppsholmen utan i andra delar av Stockholm. Kyrkoherden i Skeppsholms församling var samtidigt regementspastor vid eskadern. I kyrkorådet var eskaderchefen självskriven ordförande. Församlingen lydde under Kungl Hovkonsistoriet.

Det var dåligt beställt med barnens skolundervisning och då biskopen i Växjö stift, Olof Wallquist, som även var kunglig överhovpredikant, år 1791 på uppdrag av Kungl Maj:t förrättade visitation av "Kongl. Skeppsholms, eller Arméens Flottas Swenska Escaders Församling" föreslog eskaderchefen, överste Johan Gustaf Lagerbjelke, att en skola för i synnerhet underofficerarnas och manskapets barn skulle inrättas, eftersom föräldrarna i regel inte kunde bidra till sina barns undervisning och barnen gick sysslolösa. Förslaget bifölls av Kungl Maj:t i juni samma år. Ett tusen riksdaler av Skeppsholmskyrkans kapital avsattes och räntan anslogs som lön till en skollärare. Denne skulle biträda församlingens präster vid högtider, sjukdom och andra laga förfall och skulle därför få räkna dubbla tjänsteår.²

I januari 1792 fastställde Lagerbjelke en "Instruction för Scholae inrättningen wid Arméens Flottas Swenska escadre eller Kongl. Skeppsholms Församlingen".³ Instruktionen hade författats av kyrkoherden och regementspastorn Natanael Lithander efter anmodan av kyrkorådet.⁴ Samtidigt förordnades extra ordinarie bataljonspredikanten utan lön Sven Thorsander som skolmästare. Han skulle undervisa både församlingens fattiga barn (pojkar och flickor) och i kristendomen "okunnige karlar" – främst värvade volontärer (sjöartillerister). Thorssander fick 50 riksdaler i årlig lön, 10 riksdaler i inkvartering samt 25 riksdaler till hushyra, ljus och ved för skolrum.⁵

Enligt instruktionen skulle regementspastorn en gång om året lämna både tjänstgörande majoren och skolmästaren en lista på de karlar, som var så okunniga i kristendom att de behövde undervisning i skolan. Varje lördagsförmiddag skulle skolmästaren sysselsätta sig enbart med karlarnas undervisning och då gå igenom lilla katekesen så att de förstod den och kunde den utantill. De borde även vara i skolan varje onsdag, då katekesen skulle repeteras med barnen.

Till skolan skulle tre eller fyra biblar och tolv psalmböcker inköpas.

Varje skoldag skulle börja med bön och sång. Därpå lästes ett kapitel i bibeln, "hvilket sålunda delas, att fyra barn, för öfnings skull uti innanläsningen, Tour wis dermed fortfara". Mellan påsk och Mikaelisdagen (den 29 sep-

tember) varade skoldagen från klockan 8 till 12 och klockan 14 till 17. Övriga tider på året skulle skolmästaren rätta sig efter dagarnas av- och tilltagande. Vårterminen skulle börja den 1 februari och sluta tre dagar före midsommar. Höstterminen skulle börja den 1 september och sluta tre dagar före jul. År 1796 förkortades vårterminen så att den började den 1 mars.⁶

Vid slutet av varje termin skulle examen hållas och en ”examinationslista” upprättas. De barn, som jämte innanläsning kunde båda katekeserna utan till, samt – om de var pojkar – även kunde någorlunda skriva, räkna de fyra räknesätten och regula de tri, skulle sluta och få betyg.

Föräldrar, som inte själva lärde sina barn läsa och som trots tillsägelser inte sände sina barn till skolan utan lät dem driva omkring på gatorna ”i lättja och tiggeri”, skulle straffas.

Skolan öppnades den 1 april 1792 och var då belägen i två rum, som hyrts vid Träsktorget (nuvarande Eriksbergsplan) i Johannes församling.⁷ Skolmästare var de första tjugo åren extra ordinarie bataljonspredikanterna Sven Thorssander (1792–1797), Anders Winberg (1797–1798), Nils Kullberg (1798–februari 1799) och Lars Peter Spiering (1799–1812).⁸

I mars 1795 anhöll Thorssander hos kyrkorådet om att den summa på 25 riksdaler, som han fick till hushyra samt upphandling av ved och ljus skulle ökas på grund av höga priser. Detta avslogs, men i stället erhöll han 25 riksdaler årligen till hjälp att avlöna den person som biträdde honom. Även Winberg och Kullberg fick senare 25 riksdaler härför.⁹ Den som verkligen skötte undervisningen tycks sedan 1792 ha varit Lars Peter Spiering. Spiering prästvigdes i juni 1797 och blev skolmästare 1799, då Kullberg befordrades till ordinarie bataljonspredikant.¹⁰

I slutet av 1700-talet och början av 1800-talet inrättades fattigskolor av Stockholms församlingar. Många var vid denna tid angelägna om att ge även fattiga barn möjlighet att få grundläggande kunskaper särskilt i kristendom och innanläsning, men även i skrivning och räkning. Eskaderchefen J G Lagerbjelke tycks aktivt ha verkat för detta i Skeppsholmsförsamlingen, som inrättade en av de första fattigskolorna.

Skeppsgossarna undervisas i fattigskolan

Det skulle enligt 1778 års stat finnas 15 skeppsgossar vid Stockholms eskader. Skeppsgossarna, som skulle vara barn till eskaderns underofficerare, volontärer och hantverkare, skulle vara mellan 10 och 12 år då de antogs. En officer och en underofficer hade uppsikt över dem. ”Ingen illa frägdad och

vanartig Gosse får i denna Corps antagas eller bibehållas." Skeppsgossarna "böra öfvas i Plie och Ställning, i Marche och Svängningarne, samt, anförde af deras Under-officerare, göra Kyrko-Parader med Volontaire Regimentet, på dess högra flygel. Så snart Gossen lärt så mycket, att sjö-resor kunna gagna honom, bör han skickas till sjöss, helst å Kronans fartyg, men i brist deraf på Köpmans-Skepp. Sedermera fortfar undervisningen äfven emellan sjö-resorne då Gossen är hemma, til dess han uppnått 18 år, då han efter kunskap och skickelighet, antingen varder befördrad til förste Under-Officers Graden, eller insatt uti Skärgårds-Styrmans- eller Coopvaerdi-Karls Compagnierne, eller ock i Handtverks-Staten".

Eskaderchefen skulle ha "et noga och ömt inseende öfver Skeppsgossarne". Ingen skulle få åtnjuta förmånen att vara skeppsgosse "såsom pension, utan hvar och en efter Reglementet upfostras och vårdas".¹¹ Inga handlingar har påträffats, som visar vilken teoretisk undervisning skeppsgossarna fick i början av 1790-talet.

År 1798 beslutade Kungl Maj:t, att endast tio skeppsgossar i fortsättningen skulle vara uppförda på ordinarie stat. De skulle jämte beklädnad åtnjuta tre tunnor spannmål vardera. Fem skeppsgossar skulle finnas på expektansstat. De 15, som fanns 1798, skulle få behålla de förmåner de dittills haft, in till dess att de avgick som skeppsgossar.

Eftersom det skulle vara alltför dyrbart med en särskild skolinrättning för ett så litet antal gossar, föreskrev Kungl Maj:t att läraren vid Skeppsholmsförsamlingens skola skulle ha hand om skeppsgossarnas undervisning. För detta skulle han få 25 riksdaler i årligt arvode och till inköp av böcker och skrivmateriel anslogs 6 rd 32 skilling om året.¹²

År 1803 flyttades skolan till Skeppsholmen efter förslag från dåvarande eskaderchefen, konteramiral Leonard Clas Hjelmstierna. Orsaken till flyttningen var främst "at en närmare tillsyn och ordning kunde hållas så Wäl Wid Skjeppsgåssarnes Scholaegång som ock i synnerhet öfwer volontairerne, hwilka, enligt inkomne klagomål, skola sällan å de till förhör och undervisning utsatte dagar inställa sig". Skolan fick två rum i kasernhuset till en kostnad av 40 riksdaler årligen. Hyran skulle betalas av skolmästare Spiering.¹³

Efter skolans flyttning till Skeppsholmen ökade antalet elever från att ha varit under 20 till över 30. Spiering ansåg, att han inte kunde undervisa så många samtidigt och han ingav i september 1803 en skrivelse till kyrkorådet vari han föreslog, att barnen skulle indelas i två klasser, som skulle undervisas varannan dag. De fria dagarna skulle barnen använda till att hemma läsa sina läxor. Kyrkorådet biföll förslaget. Den nytillträdde kyrkoherden Jöns

Persson Häggman omtalade vid kyrkorådets sammanträde, att han vid förhör med manskapet i sjöartilleribataljonen funnit flera karlar, som var mycket okunniga i kristendom och en som inte ens lärt sig läsa i bok. Häggman berättade vidare, att de böcker – fyra biblar och tolv psalmböcker – som inköpts 1792 var alldeles utslitna. På fråga från kyrkorådet omtalade Spiering, som tillkallats, att de medel som anslogs i stat (6 rd 32 sk) var avsedda för skeppsgossarnas behov av bl a pennor, bläck och papper. Ingenting blev över för inköp av böcker. Kyrkorådet beslöt då inköpa två biblar, sex stycken av den smärre bibliska historien som nyligen utkommit, fyra psalmböcker och tolv katekeser.¹⁴

J G Lagerbjelke, nu chef för arméns flotta, översände till eskaderchefen i oktober 1803 ett av honom själv författat reglemente för skeppsgosseinrättningen vid Stockholms eskader. I reglementet sägs även en del om den teoretiska undervisningen. Den vid eskadern antagna skolordningen skulle följas i allt "som ej genom detta utfärdade reglemente undergått någon ändring." Skeppsgosseinrättningen stod direkt under eskaderchefen och skulle som befälhavare ha en av de kaptener som tjänstgjorde vid varvet. Denne hade till sitt biträde en underofficer. Under lektionerna borde gossarna fördelas på två klasser. De som gick i den lägsta klassen skulle ha ett vitt axelband på höga axeln, de i den högre klassen ett vitt band på båda axlarna. Skeppsgossarna skulle i skolan "alt som åftast visiteras" av befälhavaren eller underofficeren. Regementspastorn skulle vara närvarande minst en gång i veckan. Ingen elev fick vara frånvarande utan giltigt skäl. Läraren skulle anmäla försummelser och andra fel som fordrade bestraffning till befälhavaren. Denne skulle verkställa bestraffningen efter slutad skoltimme, med alla skeppsgossarna församlade i skolrummet. "Som Disciplinen utgjör Själne af all Militaire, och denna inrättning är en Militairisk skola, så bör härvid den nogaste ordning iagttagas och alla brott, som af dessa gåssar begås, ingalunda lämnas ostraffade; likväl förbjudes på det alfvärligaste, ehö det vara må, att afstraffa dem med käpp, eller gifva dem skällord (?) utan böra de för sina förseelser straffas av deras Officer, som tillser, att det ej sker med bitterhet, utan med kallsinnighet, endast för sjelfva gärningen. Svårare Brott få ej straffas utan förut gjord anmälan hos Escader Chefen."

För att befrämja "förkofran i kundskaper, flit och beskedeligt upförande" skulle skeppsgossarna rangordnas efter sina kunskaper. Den som nådde de bästa resultaten befordrades till korpral. Reglementet slutar med att befälhavaren får föreslå endast barn till statens fattiga föräldrar som skeppsgossar. Barnen skulle ha erforderlig ålder. Bevis fordrades över att "de äro Wäl-

fräjdade samt att de genomgått kopporne, äro frie för kropps lyte och icke med chroniska krämpor behäftade”.¹⁵

Det visade sig efter en tid vara olämpligt att skolan låg i kasernhuset, eftersom ”ungdomen genom där boende och eljest ofta inträffande Båtsmän och Soldater, hwilka icke alltid föra et så ordentligt lefwerne, utan ofta utbrista i Eder och smädeliga Utlåtelser, – – – lätt kunna wänjas vid Laster och et oanständigt upförande”. Överste Carl Fredrik Aschling, eskaderchef sedan 1806, föreslog att skolan skulle flytta till hans hus på Blasieholmen nr 107 mot en hyra av 20 rd om året. Förslaget bifölls år 1807 av kyrkorådet.¹⁶

Aschling upphävde bestämmelsen, att läraren på lördagen skulle undervisa de okunniga bland manskapet, eftersom skolklasserna blivit stora. Denna undervisning fick i stället fullgöras av regementspastorn.¹⁷

Läraren Lars Peter Spierings lön ökades i slutet av år 1810 till 160 riksdaler årligen, eftersom han varit tvungen att flytta från sina hyresfria rum. Han fick nu förutom 100 rd, 10 rd för inkvartering, 25 rd till hyra för skolrummen och 25 rd till arvode för en medhjälpare.¹⁸ Dessutom torde han ha fått 25 rd för undervisningen av skeppsgossarna. Spiering utnämndes i juli 1812 till kyrkoherde i Eds och Sollentuna pastorat.

År 1812 upphörde den gemensamma skolan för skeppsgossar och fattiga barn på grund av att skeppsgossarnas antal utökades till 20 ordinarie och 10 extraordinarie. Ökningen berodde på att Sverige år 1809 efter kriget med Ryssland hade förlorat Finland och därmed även de skeppsgossar, som funnits vid eskadrarna i Sveaborg och Åbo. Skeppsgossarna fick nu en egen skola.

Eleverna

I fattigskolan och i den sammanslagna skeppsgosseskolan och fattigskolan gick både pojkar och flickor.¹⁹

	Dec 1794	Juni 1795	Dec 1796	Juli 1803	Dec 1803	Juli 1807
Flickor	6	4	3	9	9	11
Pojkar	6	7	12	22	21	21
Summa	12	11	15	31	30	32

Det blev ingen större ökning av elevantalet, när skeppsgossar började gå i skolan – i december 1797 fanns 18 elever, ett år senare 20, varav fyra skeppsgossar. Däremot ökade antalet, som tidigare nämnts, när skolan år 1803 flyttades till Skeppsholmen.

Många av barnen tycks ha gått endast en kort tid i skolan. Vissa var också frånvarande en stor del av terminerna, trots att de var inskrivna. Av de examinationslistor, som upprättades i december 1796, juli 1803 och juli 1807 framgår hur lång tid eleverna gått i skolan.

Av elever som börjat skolan år	Kvar vid examen dec 1796	Kvar vid examen juli 1803	Kvar vid examen juli 1807
1792	1		
1793	1		
1795	4		
1796	9		
1799		5	
1800		1	
1801		7	1
1802		6	
1803		12	5
1804			2
1805			11
1806			8
1807			5

Barnen började skolan vid olika ålder. De yngsta som påträffats var sex år, de äldsta 13 år.

Föräldrarna till skolans elever var främst underofficerare, volontärer eller hantverkare.

Föräldrar	Dec 1796	Dec 1803
Underofficerare	2	7
Korpraler	2	3
Volontärer	9	8
Spel		1
Hantverkare		6
Änkor		4
Okänt	2	1

Vårterminen 1803 var sex skeppsgossar inskrivna i skolan och vårterminen 1807 fem skeppsgossar. De var tidvis utkommenderade till sjöss, några av dem större delen av terminerna. En förklaring till att så få skeppsgossar var

inskrivna, är troligen att de slutade skolan, när de ansågs ha lärt sig tillräckligt. Dessutom kan de tidvis ha gått i skeppsgosseskolan på Sveaborg.

En av skeppsgossarna, Johan Kullman fick följande omdöme i examinationslistan 1803: "Uti Innan- och Utanläsning det angifvna väl. – Skrifboken rätt wacker. – Räknade flinkt. – Kunde minnestafvlan öfwer Svenska historien. – Hade beröm at wara en flitig och beskedlig gosse." Även de andra skeppsgossarna tycks ha kunnat läsa, skriva och räkna, dock i skiftande utsträckning. Johan Kullman hade börjat skolan i augusti 1799 vid åtta års ålder. Under vårterminen hade han varit i skolan endast två veckor, den övriga tiden hade han varit utkommenderad till sjöss. Johan Kullman fick i mars 1807 fullmakt som sergeant. Han finns kvar i rullorna som sergeant år 1812.²⁰

I skolan användes år 1802 följande böcker: bibel, psalmbok, Luthers lilla katekes och ärkebiskop Olof Svebilii förklaring däröver, "Minnestafvlan öfver Sveriges konungar", Daniel Djurbergs "mindre Geografi och Euklides".²¹

Vårterminen 1807 gavs omdömen om kunskaper i innanläsning, katekes, bibliska historien, stilskrivning, aritmetik, geografi och historia. Endast få elever hade emellertid läst alla dessa ämnen, men två av skeppsgossarna, Fredrik Bergman och Anders Almlöf, hade dessutom läst matematik och franska. Fredrik Bergman fick fullmakt som sergeant i november 1809. Han tycks ha avlagt officersexamen i april 1811.²² Anders Almlöf gjorde karriär inom flottan och slutade som kommendör. Enligt hans meritförteckning hade han "1801 t o m 1807 njutit undervisning i Skeppsholms Skolan, dels ock uti Skeppsgosse Skolan å Sveaborg". Den 1 januari 1804 blev han expektans skeppsgosse vid kompaniet i Stockholm och den 1 maj 1805 befordrades han till ordinarie skeppsgosse. Den 10 juni 1805 embarkerade han å hemmeman Styrbjörn, "gjorde resan till Sveaborg hvarest jag gjorde resor i Skärgården med Skeppsgosse Briggen – återreste landvägen och ankom till Stockholm d: 28 November". Anders Almlöf var född den 30 maj 1793.²³

Några av skeppsgossarna tycks ha deltagit i kriget mot Ryssland. Fredrik Martin Gärn kommenderades på galären Taube den 4 juni 1808 och Carl Mathias Beselius på galären Seraphims Orden den 3 juni samma år. De var sedan sjökommenderade till den 28 respektive 25 november. I juli 1809 blev de åter sjökommenderade och de återkom i början av oktober. Var de varit, framgår inte av påträffade uppgifter. Även skeppsgossen Victor Nordberg var sjökommenderad 1809. Han var på kungliga jakten Esplendian fr o m den 31 juli t o m den 16 oktober.²⁴

Fattigskolan

Folkmängden i Skeppsholms församling uppgick år 1813 till cirka 3040 personer (exklusive rotebåtsmännen), därav var 112 pojkar och 130 flickor i åldern 6 – 15 år. Eftersom många av dem bodde långt från Skeppsholmen, gick åtskilliga av barnen i andra församlingars friskolor; vissa gick i privatskolor och några hade egna informatorer. I församlingens skola hade det gått mellan 24 till 36 elever årligen de senaste tio åren (skeppsgossar inräknade). Enligt kyrkoherde Häggman blev behovet av undervisning ”någorlunda afhulpit”.²⁵

Fattigskolan, i vilken skeppsgossarna nu inte längre undervisades, hade inget eget hus, utan låg 1814 i Ziervogelska huset vid Lilla Trädgårdsgatan i Jakobs församling. Skolan bestod av en enda klass. Volontärregementets spel och det tjänstgörande manskapets barn hade ”rättigheten” att bli elever framför alla andra, därefter de avskedades eller avlidnas och sist andra inom Skeppsholmsförsamlingen boende föräldrars barn. Skolan, som även kallades friskola, var gratis och någon föreskrift om en viss ålder vid inträdet i skolan fanns inte, men barnen borde ”känna Bokstäfverne”.

De medel, som anslagits för skolan hade under åren utökats och var år 1814, utöver räntan av 1500 riksdaler banco, hyran från ett marketenteri och ett sockerbagarstånd på Skeppsholmen. Skollärare var sedan 1812 den tidigare huspredikanten Sven Algren.²⁶ Han erhöll i lön 100 rd, inkvartering 10 rd, arvode för en medhjälpare 25 rd samt hushyra för skolrum, ljus och ved 75 rd, totalt således 210 rd banco. Läraren blev 1813 åter skyldig att undervisa de okunniga bland eskaderns manskap i innanläsning och lilla katekesen, eftersom han erhållit förbättrade lönevillkor och blivit befriad från arbetet med skeppsgossarna.

En ny instruktion för fattigskolan fastställdes den 1 december 1813. Denna instruktion, som är mycket utförligare än den gamla, innehåller även vissa föreskrifter, som påverkats av 1807 års skolordning (bl a angående feriernas längd och angående bestraffningar). Enligt 1813 års instruktion skulle läraren framför allt vara ”sorgfällig att uti barnens hjertan tidigt implanta Sann Gudsfruktan Wördnad för Konungen lydnad för Lagarne och kärlek för Fädernes Landet.” Barnen skulle undervisas i svensk innanläsning, Luthers lilla katekes med ”Swebili förbättrade förklaring”, bibliska historien, skrivning, räkning med ”Qwartuor Species och Regula de tri”, geografi (”endast med Chartan öfwer Jordgloben och Sverige”) samt svensk historia från gustavianska tidevarvets början. De fick däremot ingen undervisning i hantverk eller slöjd.

”Läse-Ordning”

Läse- timmar	Måndag	Tisdag	Onsdag	Torsdag	Fredag	Lördag
9–10	Bön och sång samt bibelläsning av valda ställen som användas till:					Innanläsning med de
	Renläs- nings- övning	biblisk historia	Renläs- nings- övning	Biblisk historia	Söndags- texternas förklaring	okunniga av manska- pet
10–11	Katekes- förhör	Arit- metik	Katekes- förhör	Arit- metik	Katekes- förhör	Katekes- förhör med dito
11–12	Katekes- förklar- ing	Arit- metik	Sveriges historia	Arit- metik	Katekes- förklar- ing	Katekes- förklar- ing med dito
14–15	Skriv- övning	Geografi		Skriv- övning	Sveriges historia	
15–16	Skriv- övning	Geografi		Skriv- övning	Innan- läsning av manu- skript	

Dagen avslutas med bön och sång.

”För att undvika bruket af Ljus på eftermiddagen under mörk årstid, äger Läraren att försätta Eftermiddagens Geografiska och Skriföfnings lectioner på förmiddagen och tvärtom.”

I skolan skulle det finnas bl a fyra biblar, fyra nya testamenten, fyra psalmböcker, fyra ”Glob Chartor”, fyra kartor över Sverige, 24 svenska och 24 latinska graverade föreskrifter, klistrade på papp (föreskrifterna användes vid avskrivning), en räknebok, en geografi, en svensk historia, en bok om hälsans bevarande, en anvisning att uppsätta brev och handlingar och en naturalhistoria. Barnen fick själva skaffa katekes, psalmbok och ett litet sammandrag av svenska historien samt räknetavla och skrivbok. Skolan skulle var utrustad med två svarta tavlor ”jemte harfot och 1 Lineal”, två ”starka” bord, en pulpet, bänkar, trästolar, en eldgaffel, en eldtång, en eldskuffel, en fotmatta, en kvast och en sparbössa.

Eleverna skulle vara i skolan tre timmar på förmiddagen och två på eftermiddagen. Barnen var fattiga och det var ofta nödvändigt att de var hem-

ma, medan föräldrarna "ute söka förtjena det gemensamma uppehållet". Barnen var lediga på onsdagseftermiddagarna och på lördagarna. På lördagsförmiddagarna skulle skolläraren sysselsätta sig med de okunniga bland eskaderns manskap.

Ferierna i fattigskolan hade varit längre än de som föreskrivits i den allmänna skolordningen. Barnen hade varit lediga två till tre månader på vintern och fem veckor på sommaren på grund av att bristen på varma kläder hindrat dem från att gå till skolan vintertid. År 1813 förkortades dock vinterlovet till 20 december – tjugondedag juli, eftersom "erfarenheten Wisat, att det lättare tillfället till förtjenst med arbete, om sommaren afhåller sådana barn från Scholan mycket mera än kölden om Vintern". Sommarlovet sträckte sig från "Johannis till Bartholomai Dag" (midsommar till 24 augusti). Vid påsk och pingst var det kortare ledigheter. Examen hölls två gånger om året.

I instruktionens tionde paragraf lämnas utförliga föreskrifter om "Scholans Disciplin och yttre skick". Eftersom gudsfruktan, goda seder, dygd och brukbarhet är "de stora ändamål, som genom skolaewerk böra winnas, så skall och Scholan wara såsom en Helgedom, ifrån wilken alt ogudaktigt, oskickligt och lagstridigt förhållande för alltid är bannlyst". Smärre fel på grund av oförstånd eller ungdomsyra skulle läraren rätta med varningar och tillsägelser eller med aga. "Rättelsen" skulle leda till förbättring och inte till förvärring. Grövre förseelser straffades med aga (ris), ersättningsskyldighet eller i värsta fall förvisning från skolan.

Pojkar och flickor undervisades tillsammans, trots föreskrifterna i de olika fattigvårdsförordningarna. Elevantalet skiftar.

	Juli 1813	Juni 1814	Dec 1814	Dec 1815	Juni 1816
Flickor	13	9	11	9	12
Pojkar	11	23	13	9	13
Summa	24	32	24	18	25

Ganska många elever var frånvarande en stor del av terminerna. Vid examen i juni 1814 antecknade de närvarande examensvittnena, att de inte kunde undgå att anmärka, att en stor del av disciplerna genom en längre tids bortovaro ifrån skolan icke gjort sådana framsteg, som man av lärarens nit och osparade möda hade förväntat.

Läraren själv, Sven Algren, beklagar sig i december 1815 över eleverna. Ingen av hans elever hade "under Sommar-ferierna läst ett enda stycke af den gifvna hemläxan – all deras öfning måste ske i Scholan. När härtill kom-

mer en mer eller mindre daglig försummelse, som af (examens) listan synes, kan man icke hinna vidare, i synnerhet då man dagligen måste vara i strid med deras tredska, tröghet och liknöjdhet". En enda elev hade hunnit läsa något historia och geografi. Algren tycks inte ha trivts särskilt bra med sitt arbete som lärare.

År 1816 beslöt kyrkorådet att göra en underdånig framställning hos konungen att få bygga ett skolhus nära kyrkan, som låg på nuvarande Blasieholmen. Följande år slöts kontrakt om byggnationen. Skolan färdigställdes 1817, men både kyrkan och skolhuset brann ner i juni 1822.

När en ny klockare anställdes i augusti 1818 föreskrevs, att han skulle undervisa skolbarnen i kyrkosång fyra eller minst två timmar varje vecka under skolterminerna.²⁷

Skeppsgosseskolan

Då skeppsgosseskolan bildades 1812 på grund av att antalet skeppsgossar ökade, fanns inga särskilda "inventarier" att tillgå, utan skolan använde fattigskolans inventarier och ena rum. Först i mitten av december 1812 kunde vissa böcker anskaffas.²⁸

Dåvarande studeranden Anders Gustaf Häggman fick i mars 1812 fullmakt att vara lärare för skeppsgossarna. I staten anslogs ett årligt arvode på 50 riksdaler. Den tidigare läraren Spiering fick dock detta arvode till den 1 maj följande år.²⁹

Anders Gustaf Häggman var född 1792, prästvigdes 1814 och blev filosofie magister 1818. Han var son till kyrkoherden i Skeppsholms församling. Hans ansökan till lärartjänsten samt vidimerade avskrifter av åldersbetyg, studentexamens approbation, betyg över avlagd pedagogisk examen, approbation av hans latinska skrift vid filosofiska fakulteten och ett exemplar av "Dissertatio de emendatione recentissima demonstrationis aequilibrüi Archimedeae" finns fortfarande bevarade.³⁰

Ett nytt reglemente för skeppsgossekompaniet fastställdes i september 1813 av chefen för arméns flotta. Reglementet överensstämmer i stort sett med 1803 års reglemente, dock behandlas skeppsgossarnas undervisning utförligare.³¹

Den teoretiska undervisningen var liksom tidigare uppdelad på två terminer, september till den 12 december och den 13 januari t o m april. Maj t o m augusti skulle användas till praktisk undervisning. De pojkar, som inte var till sjöss, skulle besöka verkstäderna på varvet. Skeppsgossar, som inte kunde simma, skulle lära sig detta under sommaren.

I skeppsgosseskolan skulle undervisning ges i följande ämnen:

bibliska historien	tre timmar i veckan
sedelära	fyra timmar
katekes	två timmar
svensk språkövning	fyra timmar
välskrivning	fyra timmar
geografi	tre timmar
aritmetik	fyra timmar
geometri	fyra timmar
allmän historia	två timmar
fäderneslandets	
historia	två timmar
gymnastik	fyra timmar
militärisk exercis	sex timmar

Totalt blir detta 42 timmar i veckan. Svensk språkövning innebar innanläsning av såväl skrift som tryck, rättskrivning, uppsatsskrivning m m. I geografi skulle främst Europa och Sverige studeras och i geometri första och andra boken av Euklides eller Kristian von Wolfs lärobok.

I en instruktion för läraren vid skeppsgosseskolan undertecknad av kyrkoherde Häggman lämnas bl a följande anvisningar angående undervisningen i religionskunskap: läraren borde aldrig börja dessa lektioner oförberedd utan han skall "med värdighet och känsla och dock muntert och gladt tala så i ämnet, att han både förstås, öfvertygar, väcker och intager. Det är här han aldramest skall arbeta på den böjliga själen hos ynglingen, för att af honom söka bilda en redlig Medborgare och god Christen. Men han vackte sig, att någonsin fortsätta detta arbete ända till att falla trötsam. Då nedbryter han sin egen byggnad. Barn vilja öfverraskas".

För att flera elever skulle kunna övas samtidigt i rättskrivning efter diktagen, borde det som dikteras, skrivas på en stor tavla, varvid alla eleverna deltar. Läraren markerar i kanten hur många fel det finns på varje rad och eleverna får sedan själva söka upp felen, varvid de minst kunniga eleverna får börja.

Läraren skulle använda sista veckan i varje månad till repetition av vad som lästs de tre föregående veckorna. Första veckan varje termin skulle man på förmiddagarna repetera det som förevarit föregående termin; på eftermiddagarna skulle läraren undervisa skeppsgossarna om det nödvändigaste ur en "god Handbok om hälsans bevarande, hvarvid sådane föreskrifter und-

vikas, som i någon mån kunde hindra Gossarnes hårdande, emot köld eller värma så nödigt för deras blifvande yrke”.

En ”rangprövningstabell” skulle upprättas minst en gång i terminen. I denna rangordnades eleverna dels i varje ämne, dels totalt. Examen hölls vid varje termins slut. Som ordförande kommenderades då överstelöjtnanten vid volontärregementet och som ledamöter en kapten, skeppsgossekompaniets chef och regementspastorn. På examenslistan antecknades omdöme om såväl läraren som skeppsgossarnas framsteg. Examenslistan innehöll skeppsgossarnas namn (efter rangordning), födelseår, antagningsår, kunskap vid inträdet i skolan och ”sedan ådagalagda Snillegåfvor, fallenheter och seder”.

I skolan tycks man ha använt de läroböcker som var i allmänt bruk vid denna tid. Bibeln och Luthers katekes användes säkert flitigt, liksom ärkebiskop Olof Svebilii förklaring till lilla katekesen. Svebilii förklaring hade utkommit för första gången redan 1689 och den ersattes först 1810, då ärkebiskop Jakob Axelsson Lindbloms bearbetning togs i bruk. I skolan fanns sex exemplar av Kristian Wåhlins lärobok i fäderneslandets historia för nybörjare. Om den gavs senare följande omdöme: den är ”ett kompendium af sammanhangslöst uppräddade data och notiser af mångahanda art, hvilken skolbok i mer än 30 år bibehöll sig nästan ensam på sitt område vid rikets läroverk” (den utkom första gången 1787). Skolan hade tio exemplar av en lärobok i allmän historia av Erik Mikael Fant, professor i historia. I geografiundervisningen användes en av Daniel Djurbergs läroböcker samt följande kartor ”Acrells topografiska öfver Sverige, Djurbergs öfver Jordgloben, öfver Europa och öfver Sverige”. Daniel Djurberg var den gustavianska tidens främste geograf. Skolan hade dessutom läroböcker i aritmetik, algebra m m. Nya böcker och kartor anskaffades efter hand.³²

En jämförelse mellan skeppsgosseskolan och fattigskolan visar ganska stora skillnader i bl a timantal.

	Timmar per vecka	
	Skeppsgosseskolan	Fattigskolan
Religionskunskap	9	8
(därav biblisk historia	3	2
sedelära	4	—
katekes	2	5
söndagstextens förklaring)	—	1
Läsning	—	3

Skrivning	—	4
Välskrivning	4	—
Svensk språkövning	4	—
Aritmetik	4	4
Geometri	4	—
Allmän historia	2	—
Sveriges historia	2	2
Geografi	3	2
Summa	32	23

Skeppsgossarna hade, som tidigare nämnts, dessutom 4 timmars gymnastik och 6 timmars militärisk exercis.

Skeppsgossarna erhöll, åtminstone att döma av skolinstruktionerna, en grundligare och mer omfattande undervisning än eleverna i fattigskolan. Vårterminen var dock cirka sex veckor kortare och många skeppsgossar var kommenderade till sjöss även under terminerna.

Skeppsgosseskolans lärare och elever

Läraren vid skeppsgosseskolan skulle enligt ett kungl beslut i december 1815 också vara bataljonspredikant vid eskadern³³ och i 1816 års stat uppfördes andre bataljonspredikanten Sven Hylander som lärare. Hylander hade i årlig lön 200 rd samt viss tillökning för spannmål. A G Häggman var dock den som fortfarande skötte undervisningen och han fick fr o m 1815 en årlig gratifikation på 150 rd jämte det i stat fastställda arvodet på 50 rd. Han fick sina pengar utan avdrag först sedan han klagat hos Kungl Maj:t och i november 1822 fått ett kungligt beslut på att pengarna skulle utbetalas till honom.³⁴ Häggman blev 1823 bataljonspredikant.

Fadern, kyrkoherde Häggman, påstår själv, att skolans skötsel "gått på min depense de första åren till 5/6 och sedan till 1/2 om ej 2/3", eftersom läraren varit tvungen att förtjäna till sitt uppehälle i hans privatskola, som därav lidit stor skada genom täta ombyten av lärare.³⁵ Den äldste sonen Anders Gustaf hade flera gånger permission från lärartjänsten vid skeppsgosseskolan för att studera i Uppsala. Vid dessa tillfällen vikarierade hans yngre bror Carl Fredrik.³⁶

I februari 1814 var 13 av de 20 ordinarie skeppsgossarna utkommenderade på olika fartyg, främst galärer. Samma skeppsgossar var fortfarande kommenderade i april, tio av dem även i september.³⁷

Vid mönstringen i april 1814 var endast nio av de 30 skeppsgossarna (ordinarie och extraordinarie) närvarande. 17 var kommenderade till sjöss, en var permitterad utrikes och två inrikes, en var sjuk. I mönsterrullan finns anteckningar om "Kundskapers förkofran" för de nio närvarande. Skeppsgossarna var enligt mönsterrullan mellan 7 och 15 år när de antogs (vissa uppgifter i rullan är osäkra). År 1814 var de äldsta skeppsgossarna i tjänst 18 år, de yngsta 9 år.³⁸

Föräldrarna hade år 1814 högre befattningar än föräldrarna i den gemensamma skolan år 1803. Delvis kan detta förklaras av att endast skeppsgossar gick i skolan.

Officerare	3	därav döda:	2
Underofficerare	17		6
Skärgårdsstyrmän	2		
Volontärer	4		1
Hantverkare	4		
(inkl kvartersmän)			

I den s k examenstabellen från den 30 april 1817 anger den vikarierande läraren C F Häggman omdömen om 21 av de totalt 30 skeppsgossarna. Tre skeppsgossar var permitterade, en "njuter undervisning annorstädes", en begagnade informator hos major Trolle, tre var frånvarande och en var på sjukhuset. Anteckningar har gjorts angående kunskaperna i religionskunskap, svensk språkövning, kalligrafi, aritmetik, geografi, historia, fäderneslandets statskunskap, geometri och algebra. Endast några få hade studerat algebra. En del elever, som hade bristande förkunskaper, hade inte läst geografi, historia, fäderneslandets statskunskap och geometri. Även när det gäller "snille" avger läraren sitt omdöme, t ex "Har mindre lätt fattningsgåfva, derimot ett troget minne", "Eger ett ljust förstånd, god öfverläggning och det bästa minne", "Fattar mödosamt, men minnes temmeligen det fattade". En s k rangprövningstabell har bifogats examenstabellen. I den rangordnas varje elev dels efter skicklighet i varje ämne och sammanlagt, dels i "sedlighet".³⁹

Vid examen i december 1820 är 18 skeppsgossar upptagna i examenstabellen, av dessa hade tio varit närvarande under hela eller största delen av terminen (frånvaro mindre än tre veckor). Flera hade varit borta många veckor på grund av sjukdom. Nio skeppsgossar hade varit kommenderade nästan hela höstterminen. Endast en av dem är upptagen i tabellen. Om honom är

antecknat "För sin frånvaro skull under nästan hela denne Termin, har han ej kunnat göra vidare framsteg." Hans sammanlagda skoltid var 5 5/6 termin. Vid denna examen anmälde den nytillträdde kyrkoherden Anders Wijkander sitt missnöje både med lärjungarnas ringa kunskaper och med läraren. Häggman hade enligt Wijkander "dels utan konsistorii tillstånd eller medvetande under sist förflutne termin lemnat undervisningen i främmandes händer, dels uraktlåtit att uprätta den lista som vid Examen bordt tjena till ledning och efterrättelse, dels ock emedan han på ett otillbörligt sätt upptog och besvarade de vänliga erinringar jag vid ett sådant förhållande ansåg mig befogad att göra." De tre officerare, som också bevistade examen, gjorde inga anmärkningar.⁴⁰

Förslag till omorganisation

Vid kyrkorådets sammanträde den 10 oktober 1821 läste kyrkoherde Wijkander upp ett skriftligt anförande till protokollet. Han kritiserade däri de två skolorna på Skeppsholmen och föreslog olika åtgärder.

Bl a ansåg Wijkander, att skeppsgossarnas kunskaper var alltför inskränkta i vissa ämnen. Detta berodde på att terminerna var alltför korta och att de långa sjökommenderingarna splittrade skolgången för mycket. Han jämförde med krigsakademien där ingen kadett utkommenderades på sjöexercis, förrän han blivit uppflyttad i tredje klassen.

I församlingens fri- och fattigskola hade antalet elever minskat så mycket att det fanns risk för nedläggning. År 1812 skulle skolan ha haft 36 till 40 elever, senaste hösttermin hade i regel inte mer än fyra till fem barn varit närvarande samtidigt. Nedgången i elevantalet hade man bl a skylt på den nuvarande skolläraren (Algren). En viktigare orsak var nog emellertid, att skolan låg alltför långt bort från de trakter, där de flesta barnen bodde. Barnen gick i stället ofta i fattigskolor i Ladugårdslands, Johannes, Maria och Katarina församlingar. Barnen slapp då den långa skolvägen; många av dem var så fattiga, att de troligen inte hade nödvändiga kläder, då det var kallt. Flickorna fick dessutom i de andra församlingarnas fattigskolor lära sig sticka, spinna, sy m m. Sådan undervisning gavs inte i Skeppsholmsskolan.

Wijkander föreslog följande:

1. Skeppsgosseskolan och fattigskolan skulle slås samman och få en enda lärare, som skulle undervisa enligt Bell-Lancastermetoden. Detta undervisningssätt användes redan vid flera skolor och vid krigsakademien.

2. Läraren skulle få alla de löneförmåner, som var anslagna för de båda nuvarande skolorna. En förutsättning härför var, att förslaget godkändes av Kungl Maj:t och att skeppsgosselärarens arvode på 150 rd förvandlades till lön på stat. Läraren skulle härigenom få så god lön, att han kunde ägna hela sin tid åt barnens undervisning. Som det nu var, var båda lärarna tvungna att ha även annan sysselsättning "för sin nödtorftiga bergning".
3. I skolan skulle utom skeppsgossarna endast fattiga gossar, som tillhörde församlingen undervisas.
4. En särskild skola skulle inrättas för sådana fattiga flickor, som bodde på Skeppsholmen och som inte tillhörde någon annan församling. Klockarens hustru eller någon annan "Qvinsperson" kunde vara deras lärarinna, efter avlagda prov. Hon skulle lära flickorna läsa, skriva, sticka, spinna, sy, tvätta m m.
5. Lästerminerna skulle bestämmas efter gällande skolordning.
6. Skolläraren skulle, om tiden inte räckte till, slippa undervisa de okunniga "af gemenskapen vid Regementet". Denna skyldighet borde i stället tillhöra församlingens prästerskap.

En förutsättning för att förslaget skulle kunna bli verklighet var, att den nuvarande skolläraren Algren blev befordrad till en annan tjänst. Detta borde nämnas i ett underdånigt förslag till Kungl Maj:t. Samma dag som Wijckander framförde sitt förslag, anhöll Algren hos kyrkorådet om betyg, eftersom han sökte befordran till ett pastorat. Kyrkorådet anmälde honom "till Kongl. Maj:ts upmärksamhet och åtanka".

Kyrkorådet beslöt att närmare överväga Wijckanders förslag, innan dess ledamöter yttrade sig däröver.⁴¹

Kyrkorådets nästa sammanträde hölls efter tre månader, den 15 januari 1822. Major Anders Wiggman, som närmare studerat kyrkoherde Wijckanders förslag, ansåg för sin del att förslaget skulle överlämnas till ordföranden i kyrkorådet, eskaderchefen och konteramiralen Carl Fredrik Coyet, eftersom skeppsgosseskolan tillhörde eskadern och kyrkorådet inte hade någon befattning med den. Häri instämde assessorn Johan Björkegren. Wiggman tycks ha varit positiv till en sammanslagning av skolorna. Wijckanders förslag stöddes av överstelöjtnanten Johan Jacob Dorph. Det föll emellertid, eftersom Coyet ansåg att "föreslagne förening af ifrågavarande Scholor ej vore lämpelig eller nyttig för någondera af dem".⁴² I kyrkorådets protokoll finns inga motiveringar till varför Coyet ansåg att en sammanslagning var olämplig.

Vid skeppsgosseskolans examen i december 1821 antecknades ett gynnsamt omdöme i examenstabellen. De närvarande, bl a tre officerare och kyrkoherde Wijkander, hade funnit att de äldsta skeppsgossarna i regel gjort försvarliga framsteg. Även "sångkonsten" hade blivit övad med tämlig framgång.⁴³

Vårterminen i skeppsgosseskolan ökades med cirka fem veckor genom beslut av chefen för arméns flotta, generalamiralen Victor von Stedingk, hösten 1822.⁴⁴

Skollärare Algren vid församlingens fri- och fattigskola fick befordran 1822 och den lediga tjänsten söktes i december av fem personer. Ansökningarna insändes från eskaderchefsämbetet till hovkonsistoriet, som lämnade sitt yttrande över de sökandes kompetens. Tre av dem ansågs vara kompetenta. Eskaderchefen utfärdade i januari 1823 fullmakt för Carl Johan Ramsten. Ramsten, som var född 1796, hade prästvigts 1819 och bl a varit huspredikant. Av hans meritförteckning framgår att han fr o m hösten 1811 "beständigt varit sysselsatt med Privat undervisning samt ifrån antagandet af Prediko Embetet dessutom fullgjort (mina) åligganden som Prest- - -". Ramsten hade i december inför hovkonsistoriet gjort en s k provläsning. Konsistoriet hade då funnit, att Ramsten avgivit sådana prov på kunskap och på "utförsgåfvor" vid undervisningen, att han enhälligt fick betyget Approbatur.⁴⁵ Ramsten var lärare endast en kort tid. 1825 blev han t f bataljonspredikant och utsågs till ordinarie i mars 1826.⁴⁶ Fr o m våren 1825 var huspredikanten Magnus Christer Lagerwall vikarierande lärare. Hovkonsistoriet förklarade honom i juni 1826 kompetent till lärartjänsten och eskaderchefen utfärdade fullmakt för honom. Lagerwall hade prästvigts 1825 och hade bl a avlagt praktiskt föreläsningsprov inför hovkonsistoriet.⁴⁷

Antalet elever i fattigskolan var enligt examenslistorna nästan detsamma som tio år tidigare.⁴⁸

	Juni 1824	Juni 1825	Juni 1826	Dec 1826
Flickor	6	9	9	10
Pojkar	13	17	10	15
Summa	19	26	19	25

Anders Gustaf Häggman, läraren i skeppsgosseskolan, blev 1823, som tidigare nämnts, bataljonspredikant vid eskadern. Därefter vikarierade flera olika personer som lärare för skeppsgossarna.⁴⁹

Växelundervisning

I slutet av 1700-talet och början av 1800-talet introducerade engelsmännen Andrew Bell och Joseph Lancaster metoden att undervisa med hjälp av monitörer, i Sverige från år 1820 kallad växelundervisning. Metoden innebar, att läraren skulle leda undervisningen men att äldre mer försigkomna elever, monitörer, en kortare tid i taget undervisade mindre grupper av yngre kamrater.

Läraren satt i regel vid en hög kateder. Möbleringen i övrigt bestod ofta av långa bänkar. På väggarna hängde läs- och räknetabeller kring vilka eleverna, under ledning av en monitör, samlades i grupper (cirklar), som bestod av barn med i stort sett likvärdiga kunskaper. Undervisningen torde ofta ha blivit ett mekaniskt rabblande. Eleverna lärde sig skriva vid den s k sandbänken, senare fick de använda griffeltavla, penna och papper. Skolan dirigerades mera med tecken och signaler än med ord. Ringklocka, pipa och käpp användes. Genom växelundervisningen kunde ett stort antal elever undervisas med minsta möjliga kostnad. Metoden ansågs också främja elevernas tävlingslust, eftersom den innebar ämnesläsning och "fri flyttning", d v s när man lärt sig det avsnitt som gruppen (cirkeln) höll på med, fick man flytta över till nästa grupp. På detta sätt skulle också kamratskapet utvecklas.

I Sverige tycks de första uppgifterna om Bell-Lancasterska metoden ha publicerats 1810. Metoden blev föremål för diskussion och studier under åren därefter och enstaka skolor började använda den. År 1822 bildades "Sällskapet för växelundervisningens befrämjande". Initiativtagare var generallöjtnant Jacob de la Gardie och ärkebiskop Carl von Rosenstein. Sällskapets uppgift var att värna om de "ringare" klassernas uppfostran och undervisning. Riksdagen 1823 rekommenderade växelundervisningen i en skrivelse till Kungl Maj:t, som i ett cirkulär i februari 1824 anbefallde konsistorierna att främja växelundervisningens användning och utbredning. Redan 1823 fanns elva skolor med 915 elever i Stockholm, tio år senare fanns 26 skolor med 2388 elever, där man undervisade enligt växelundervisningsmetoden.⁵⁰

Kyrkoherde Wijkander i Skeppsholmsförsamlingen hade, som nämnts, redan 1821 föreslagit att växelundervisningsmetoden skulle införas, men då utan framgång. I Karlskrona och i Göteborg infördes metoden 1823 vid skeppsgosseskolorna där, sedan Förvaltningen av sjöärendena fastställt nya reglementen.⁵¹

Skolorna förenas

I samband med examen i maj 1824 väcktes åter frågan om inte växelundervisningsmetoden skulle användas i skeppsgosseskolan. Särskilt talade kompanichefen, kapten Johan Wilhelm Ramsay, för detta och de närvarande – bland dem kyrkoherde Wijkander – beslöt att införa metoden så snart som möjligt.⁵²

I juni samma år begärde Förvaltningen av sjöärendena (FSÄ) hos eskaderchefen att få veta om Skeppsholmsförsamlingens fattigskola och eskaderns skeppsgosseskola kunde förenas och undervisningen därvid "inrättas efter Lancasterska metoden".⁵³ Eskaderchefen begärde och fick ett utlåtande av kyrkoherde Wijkander och förvaltningens skrivelse besvarades i november 1824. Wijkander ansåg, att det förelåg svåra hinder för en sammanslagning av skolorna, om man avsåg att bilda en enda klass med endast en lärare och att denne lärare även skulle vara anställd som andre tjänstgörande bataljonspredikant. Det främsta hindret var att "eleverne, som i den ena af dessa scholor till det mesta bestå af Abecedarier och innanläsare af olika åldrar och kön, och i den andra af ynglingar, redan komna till en mera grundlig och vetenskaplig bildning, äro för mycket olika i ålder, kunskaper och bestämelse – –". Om det däremot var avsikten att förena de båda skolorna till en enda undervisningsanstalt med två klasser och två lärare, fann Wijkander inget väsentligt hinder däremot. Problemet med att skaffa skolrum och boställsrum för åtminstone en av lärarna "torde genom Kongl. Förvaltningens och Chefs Embetets nitiska och verksamma omsorg, lätt kunna undanröjas". Fördelarna skulle vara betydande, bl a skulle skeppsgossarna kunna få grundläggande kunskaper i den lägre klassen, innan de uppflyttades i "den högre eller så kallade lärdomsklassen". Det skulle bli möjligt för församlingens övriga barn att erhålla större kunskaper än de som erhöles i fattigskolan. Framför allt skulle de skeppsgossar, som inte var utkommenderade till sjöexercis under sommaren, i stället gå i skolan. "Nu händer det gemenligen, att de hemmavarande, merendels mindre för sig komna Skepps Gossarna, under de långa ferierne, ifrån Maj till September i synnerhet, glömma nästan alltsammans, som de under loppet af den föregående terminen hunnit inhämta, mycket annat ondt att förtiga, som vanligen åtföljer sysslolösheten." Vad gällde Lancastermetoden hade Kungl Maj:t i brev till hovkonsistoriet redan i februari 1824 anbefallt att den skulle införas. Wijkander tycks, sedan han i oktober 1821 föreslog att skolorna skulle slås samman, ha ändrat åsikt, när det gällde behovet av lärare. År 1821 ansåg han att det var tillräckligt

med en lärare, men nu anser han att det krävs två lärare. Det framgår inte, varför han ändrat sig.

Eskaderchefen Coyets långa skrivelse är inte lika positiv till en sammanslagning. Han omtalar att frågan tidigare behandlats i kyrkorådet. Hinder för en sammanslagning var förutom bristen på lokaler, att fattigskolans lärare "besörjde undervisningen af det i Christendomen okunnige Värfvade Manskpet vid Sjö Artilleri Regementet hvilket ej med Skeppsgossarne borde sammanföras", och att flickor gick i fattigskolan "hvilka i en Schola af den Militaira syftning som Skeppsgossarnes säkerligen gifvit anledning till en skäligh critique."

Det största hindret för Lancasterska metodens införande var bristen på skolrum. En ritning på ett skolhus i sten bifogades. Förvaltningen hade nämligen i oktober 1822, när kyrkan och församlingens skolhus hade brunnit ner, givit eskaderchefen i uppdrag att upprätta ritningar och kostnadsförslag. Skolhuset, som ritats av den kände arkitekten överstelöjtnant Fredrik Blom, var tänkt att inrymma fattigskolan, skeppsgosseskolan, föreläsningssal för underofficerskårerna i artilleri- och navigationsvetenskaperna med tillhörande modellkammare samt boningsrum för en lärare, för församlingens klockare och för den underofficer som tjänstgjorde vid skeppsgossekompaniet. Kostnaden beräknades till 13 699 riksdaler 16 skilling banco.

Coyet framhåller, att även om det i flera avseenden vore önskvärt att förena eskaderns alla undervisningsanstalter på Skeppsholmen, det skulle innebära att skollärarna inte kunde sköta någon privat undervisning och att de därför borde få högre lön. Dessutom erinrar han om att de flesta skolbarnen bor på andra håll i staden. Därför anser Coyet det bäst om lokaler för skolan och personalen kunde hyras eller upplåtas i kronans hus i den del av staden, som ligger "närmast intill Blasieholmen". Om förvaltningen hos Kungl Maj:t kunde utverka det belopp, som erfordrades för skolhusbyggnaden, hemställde Coyet att man för pengarna skulle inköpa ett stenhus "helst på norra trakterna i Hufvudstaden."

Förutsatt att lämpliga skolrum fanns, föreslog Coyet bl a att skeppsgosse-skolan och fattigskolan skulle slås samman till en skola med två klasser i vilka skeppsgossarna och "alla till Skeppsholms Församling hörande Gossebarn" skulle gå. Flickorna däremot skulle genom fattigvårdens försorg anvisas till skolor i stadens andra församlingar. Det i kristendomen okunniga manskpet och lärlingarna i timmermansstaten skulle undervisas av "vederbörande Presterskap". Undervisningen i skolan borde ombesörjas av två lärare. "För Schole Ungdomens Gymnastiska öfningar och undervisning i Simningskonsten böra anstalter fogas på lämpeligt ställe å Skeppsholmen."

Förvaltningen av sjöärendena svarade snabbt och begärde att få ett projekt till reglemente för skolinrättningen samt kostnadsförslag på inredande av sjöartilleristernas marketenteri till skolhus. Eskaderchefen insände efter några månader de begärda uppgifterna. Han föreslog, liksom tidigare, att skolan skulle bestå av två klasser, skeppsgosseklassen och friskoleklassen, med var sin lärare. Växelundervisningsmetoden skulle "så vidt sig göra låter" användas i skolan. När det gällde flickornas undervisning har Coyet ändrat sig, både pojkar och flickor skulle få gå i friskoleklassen.

I mars 1825 insändes en ritning över förändring av marketenteribyggnaden och i juni beordrade FSÄ eskaderchefen att låta inreda skolrum provisoriskt på övre våningen av marketenterihuset så snabbt att Lancasterska metoden kunde införas vid höstterminens början. Sjöartilleristernas marketenteri hade uppförts 1738–39 som "skaffhus för arbetsmanskapt", senare kallat "stenkrogen". Det var ursprungligen ett stenhus i en våning. År 1818 gjordes en mindre ombyggnad och sjöartilleristerna fick sitt marketenteri där. Skolan med två klassrum placerades 1825 på vinden. Först på 1840-talet kunde hela den gamla stenkrogen utnyttjas som skola.

I mars 1826 anhöll eskaderchefen, nu kallad stationsbefälhavare, hos FSÄ om medel till inköp av "inventarier", som var nödvändiga att ha, när den Lancasterska metoden användes. Medel erhöles för inköp av bl a 20 psalmböcker, 30 katekeser, 30 bundna exemplar av Johann Hübners Bibliska historia, 20 exemplar av Kronologisk framställning av svenska historien, 10 exemplar av Historisk tabell över svenska konungar, 10 exemplar av Erik Mikael Fants Lärobok i allmänna historien, 8 bundna exemplar av Euklides Elementa, "En cours Lancaster Tabeller uppdragna på papp" och 15 grifeltavlor. Läroböckerna tycks ha varit avsedda för skeppsgossarna.⁵⁴

Coyets förslag till reglemente godtogs tydligen inte av FSÄ, eftersom förvaltningens kammarkontor fick i uppdrag att skriva ett reglemente. Som förebild användes de reglementen, som tidigare utfärdats för motsvarande skolor i Karlskrona och Göteborg. Reglementet fastställdes i december 1826.

Skeppsgosseskolan och fattigskolan slogs samman till en växelundervisningsskola där såväl stationens ordinarie och extraordinarie skeppsgossar, som "de till flottan hörande underofficerares och gemenskaps samt deras vederlikars barn af båda könen" skulle erhålla fri undervisning. Även officerare och tjänstemän fick sända sina barn till skolan, om de betalade två riksdaler banco i kvartalet för varje barn. Skolan indelades i två avdelningar. Den högre av dem var avsedd främst för skeppsgossar, men även andra poj-

kar kunde flyttas upp i denna avdelning, om de hade tillräckliga kunskaper. Skeppsgossar, som hade "bristande" kunskaper, skulle börja i den lägre avdelningen. Utgifterna för den högre avdelningen skulle bestridas av allmänna medel anslagna i stat, för den lägre avdelningen (den gamla fattigskolan) av kyrkorådet.⁵⁵

Flickor gick i den lägre avdelningen de första åren, men redan i oktober 1833 öppnades en särskild flickskola, som fanns kvar till 1871. Antalet skeppsgossar varierade. Det ökades 1832 till 40 ordinarie och 20 extra skeppsgossar, minskades 1848 till totalt 50 och enligt ett kungligt beslut i december 1854 indrogs skeppsgosseåren i Stockholm. Skolan för pojkar fanns kvar till 1872, då den ersattes först av en folkskoleavdelning och senare av en småskoleavdelning.⁵⁶

Noter

Arkivhandlingarna förvaras i Krigsarkivet utom Hovkonsistoriets arkiv och Skeppsholms församlings kyrkoarkiv vilka förvaras i Stockholms stadsarkiv.

1. Karl Linge: Folkundervisningen i Stockholm före 1842 (i Samfundet S:t Eriks årsbok 1912). Viking Rendahl: Grunddragen av skolväsendets organisation i Stockholm under 1800-talet (i Stockholms stads arkivnämnd och stadsarkiv, årsberättelse 1972). Klas Aquilonius: Svenska folkskolans historia, del 2 (Stockholm 1942). Wilhelm Sjöstrand: Pedagogikens historia III:2 (Lund 1965). Bengt Sandin: Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850 (Lund 1986). Sven Nilsson: Samfundet Pro Fide et Christianismo. Minnesskrift (Stockholm 1921). Ulf Mosséen: Soldatbarnhusskolan (i Från Tre kronor till Rissne, Uppsala 1965).

Project til hushåls reglemente för armeens flåtta (Stockholm 1766). Skolornningen den 7 december 1807, fattigvårdsstadgan den 12 augusti 1807, fattigvårdsförordningen den 18 mars 1812 och skolornningen den 16 december 1820 i årstrycket.

2. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie E I volym 45, Kungl brev den 1 juni 1791, dnr 1001. Gustaf Brandt: Några blad ur Skeppsholms församlings historia (Stockholm 1942).

3. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie B I volym 31, den 24 januari 1792, nr 54.

4. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie K III volym 1, protokoll den 8 maj 1792.

5. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie B I volym 31, den 24 januari 1792, nr 54. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie K III volym 1, protokoll den 14 december 1791.

6. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie K III volym 1, protokoll den 2 juli 1796.
7. Nils Lundequist: Stockholms stads historia från Stadens anläggning till närvarande tid, del 3 sid 349 (Stockholm 1829).
8. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie B I volym 37, den 22 juni 1798, nr 244 1/2 och volym 38, den 18 februari 1799, nr 63 1/2.
9. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie K III volym 1, protokoll den 14 mars 1795, den 4 juli 1797 och den 27 augusti 1798.
10. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie B I volym 38, den 18 februari 1799, nr 63 1/2.
11. Reglemente för Armeens flottas förvaltning och redogörelse, §§ 34 och 122–128 (Stockholm 1796). Se även Skeppsgossekåren 1685–1939, sid 103 (Uppsala 1940).
12. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie E I volym 52, transumt av Kungl Maj:ts skrivelse den 4 maj 1798, dnr 217.
13. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie K III volym 1, protokoll den 22 december 1802 och den 29 december 1802.
14. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie K III volym 1, protokoll den 16 september 1803.
15. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie E I volym 57, skrivelse den 15 oktober 1803, dnr 348. Reglemente den 15 oktober 1803 i arkivet Chefen för arméns flotta 1797–1823, serie B I 1803 nr 175.
16. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie K III volym 1, protokoll den 3 juli 1807.
17. Acta till Stockholms folkundervisnings historia 1533–1847 utgivna av B Rud Hall (Årsböcker till svensk undervisningshistoria volym 60, Lund 1940).
18. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie L I a volym 8, 1810 och 1811.
19. Hovkonsistoriets arkiv, serie E II Inkomna brev och handlingar, examinationslistor i volym 16 (1795–1797), volym 17 (1798–1800), volym 19 (1804–1806) och volym 20 (1807–1809).
20. Rullor flottan, serie XIII b 1810–1813, rullor över artilleriunderofficerskåren.
21. Hovkonsistoriets arkiv, serie B I volym 11, utgående skrivelse till kanslersgillet den 14 april 1802. Jfr not 32.
22. Se not 20.
23. Meritförteckningar (flottan), Original och Anteckningar.
24. Räkenskaper flottan: Stockholms eskader 1758–1824, volymerna 1808:4 a, 4 b och 1809:5.
25. De flesta uppgifterna i detta kapitel är hämtade från Acta till Stockholms folkundervisnings historia a a (originalhandlingarna finns i 1812 års uppfostringskommittés arkiv i Riksarkivet) och från examinationslistor i Hovkonsistoriets arkiv, serie E II Inkomna brev och handlingar, volym 22 (1813–1814) och volym 23 (1815–1817).
26. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie E I volym 79, 1812 dnr 1124 och 1125.

27. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie P I volym 1, Series pastorum J P Häggman.
28. Stockholms station, Stationsbefälhavaren, Kansliet, serie E volym 3, 1826 dnr 247, skrivelse från A G Häggman.
29. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie B I volym 53, den 28 mars 1812, nr 464. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie P I volym 1, Series pastorum J P Häggman.
30. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie E I volym 78, 1812 dnr 544.
31. Acta till Stockholms folkundervisnings historia a a.
32. Se not 28. Wåhlin var universitetslärare och domprost, se Nordisk familjebok, andra upplagan, band 32 (Stockholm 1921). Angående Djurberg och Fant, se Sten Lindroth: Svensk lärdomshistoria. Gustavianska tiden. (Stockholm 1981).
33. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie E I volym 87, kungl brev den 12 december 1815, dnr 13 år 1816.
34. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie I 1 volym 1, kungl brev den 6 februari 1816. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie E I volym 100, kungl brev den 6 november 1822, dnr 859.
35. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie P I volym 1, Series pastorum J P Häggman.
36. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie E I volym 87, dnr 113 år 1816.
37. Stockholms eskader 1758–1824, Kammar- och sjömiliteiekontoret, serie B I a volym 71, konceptuträkningar 1814.
38. Rullor flottan, serie XIII c, 1813–1814 II.
39. Rullor flottan, serie IV b, bunt 1813–1820.
40. Se not 39.
41. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie K III volym 2, protokoll den 10 oktober 1821.
42. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie K III volym 2, protokoll den 15 januari 1822.
43. Stockholms station, Skeppsgosseskolan m fl skolor, serie D II a 1821.
44. Skeppsholms församlings kyrkoarkiv, serie I 1 volym 1, skrivelse från eskaderchefen Coyet den 4 november 1822.
45. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie E I volym 101, dnr 63 år 1823. Även ansökningshandlingarna finns under detta diarienummer.
46. Stockholms station, Stationsbefälhavaren, Kansliet, serie E volym 1 dnr 303 och 348 år 1825, volym 3 dnr 267 år 1826.
47. Stockholms station, Stationsbefälhavaren, Kansliet, serie E volym 1 dnr 348 år 1825, volym 4 dnr 435 år 1826.
48. Stockholms station, Skeppsgosseskolan m fl skolor, serie D II a volym 1.
49. Stockholms station, Stationsbefälhavaren, Kansliet, serie E volym 3 dnr 247 år 1826.

50. Angående växelundervisning se t ex Klas Aquilonius: Svenska folkskolans historia, del 2 (Stockholm 1942), Thor Nordin: Växelundervisningens allmänna utveckling och dess utformning i Sverige omkring 1830 (Årsböcker i svensk undervisningshistoria volym 130, Stockholm 1973), Wilhelm Sjöstrand: Pedagogikens historia III:2 (Lund 1965) och Sällskapet för folkundervisningens befrämjande 1822–1922. Minneskrift (Stockholm 1922).
51. Dessa reglementen fastställdes den 20 mars 1823 (Karlskrona) och den 8 december 1823 (Göteborg).
52. Stockholms station, Skeppsgosseskolan m fl skolor, serie D II a 1824.
53. Stockholms eskader 1758–1824, Eskaderchefen, serie E I volym 103, dnr 428 år 1824.
54. Förvaltningen av sjöärendena, Plenum 1814–1877, serie E II a 1824 del 12 (nr 641/1824). Handlingar från flera år är samlade under detta diarienummer. Angående skolbyggnaden se Nils G Wollin: Skeppsholmen under 300 år, sid 123–135 (Stockholm 1971).
55. Förvaltningen av sjöärendena, Plenum 1814–1877, serie D I, 1821–1840.
56. Enligt Gustaf Brandt a a, sid 92.

ANTECKNINGAR OM EN SVENSK SJÖBUREN HANDELSEXPEDITION TILL SIBIRIEN ÅR 1919

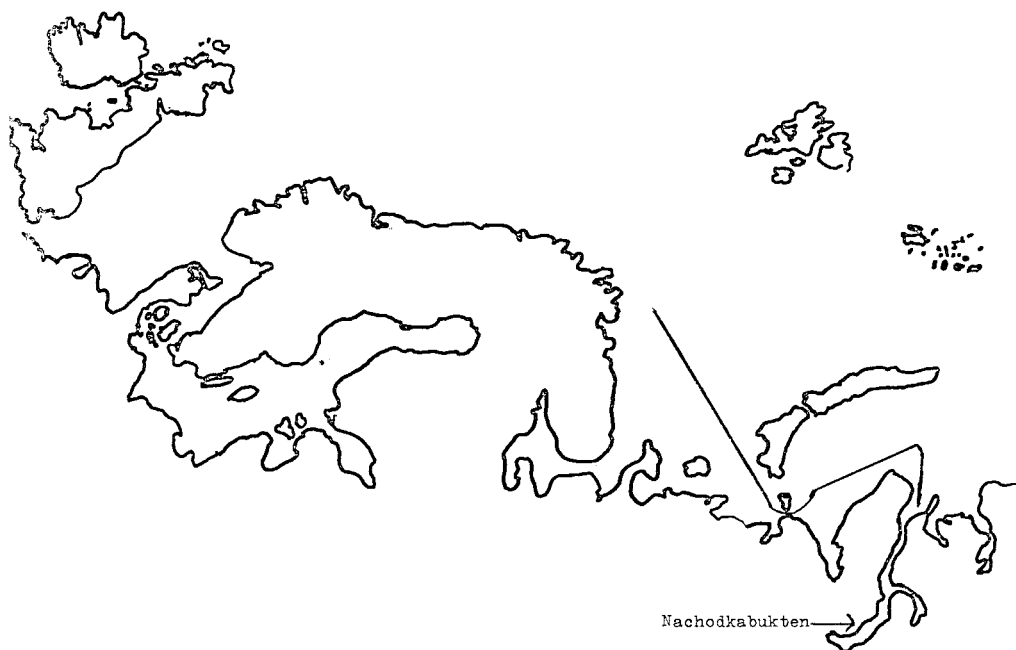
Av örlogskapten (int) Sune Örtendahl

Uppsatsen tryckes i samarbete med Föreningen Sveriges Sjöfart och Sjöförsvär, som också publicerar den i sin tidskrift "Under Svensk Flagga".

Red

1. De politiska och militära förhållandena i Sibirien och norra Ryssland efter revolutionen år 1917

Redan snart efter 1917 års ryska revolution började motståndet mot de socialistiska revolutionärerna att organiseras, men först i början av sommaren 1918 samlade sig de "vita" till politiska och militära ledningsenheter inom olika områden av Ryssland. Västmakterna hade under mellantiden beslutat intervensera till de vitas stöd och landsatte i mars resp. i augusti trupper i Murmansk och Archangelsk till stöd för motståndet mot de revolutionära krafterna. Motståndet leddes i norra Ryssland av den vitryske generalen Miller. I östra Sibirien landsteg i april 1918 brittiska trupper i Vladivostok och följdes under sommaren av amerikanska och japanska styrkor. Stödda på dessa bildades i juni i Omsk en provisorisk sibirisk regering, som uppsatte betydande militära förband, delvis understödda av den sk tjeckiska legionen, som skulle utskeppas till hemlandet över Vladivostok. Regeringen i Omsk omorganiserades i november 1918, varvid krigsministern, den tidigare chefen för tsarflottan i Svarta havet, viceamiral Koltjak utnämndes till "Regent över hela Ryssland" samt överbefälhavare över de vitas arméer. Under våren 1919 öppnade Koltjak en offensiv mot väster och erövrade betydande områden, medan de vita och engelska trupperna från Murmansk och Archangelsk trängde söderut, bl a i syfte att förena sig med de sibiriska förbanden. Emellertid samlade sig de revolutionära styrkorna till en motoffensiv mot öster och norr, så att de vita och allierade måste draga sig tillbaka. Därmed började motgångarna för de vita och under september 1919 lämnade dessutom ententetrupperna Archangelsk, som dock "befriades" först i februari 1920. Murmansk föll samma månad efter ett bolsjevikiskt uppror. Den 14 november 1919 erövrades Omsk, sedan amiral Koltjak med sin regering fyra dagar tidigare flytt till Irkutsk, där han togs till fånga av "de rö-

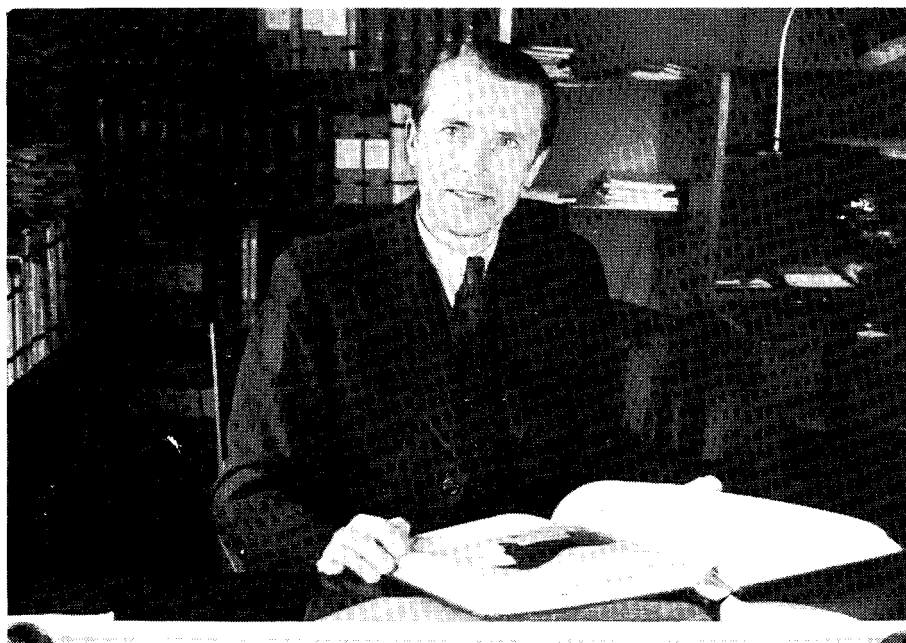
da” och sedermera avrättades där. Därmed är den oroliga bakgrund tecknad, under vilken den svenska Ob-expeditionen hade att arbeta i september 1919, inklusive Per Hebbes flodtransport från Omsk till floden Obs mynning, vilket allt kommer att belysas mera i detalj senare.

2. Kontakter om handelsutbyte mellan Sverige och Sibirien under världskriget och år 1919

År 1918 erbjöd ryska regeringen Sverige 50.000 ton vete att avhämtas vid floden Jenisejs mynning i Sibirien. Affären strandade dock, enär ingen svensk redare vågade åtaga sig en dylik transport. Anledningen härtill torde främst ha varit samma som nedan sägs beträffande ångbåtslinje till Sibirien. År 1919 diskuterades i svenska rederikretsar planer på en ångbåtslinje Göteborg–Nordkap–Ob–Jenisej–mynningarna. Emellertid nedlades projektet, bl a enär assurancesfrågan ej kunde lösas.

En tidigare i Ryssland verksam affärsman, Per Hebbe, insände efter återkomst till Sverige i slutet av 1918 en omfattande och ingående studie till utrikesdepartementet om den s k Kara-routen till Sibirien och om redan vid-

tagna åtgärder för förverkligande av handelsutbyte denna väg med Sibirien. Hebbe hade under sin vistelse i St. Petersburg (Petrograd) trätt i förbindelse med representanter för Sibliens kooperativa föreningar, vilka även i hans sällskap 1918 besökte Sverige. Kontrakt såges även ha tecknats om byte av svenska varor, huvudsakligen lantbruksmaskiner och drittelstav, mot smör av motsvarande värde. Någon handelsexpedition kom dock icke till stånd år 1918. Sovjetregeringen sades ha lämnat sin tillåtelse att nämnda år via Kararouten exportera smör till Sverige. Överenskommelsen förföll emellertid, sedan de "vita" övertagit makten i Sibirien. – Sveriges minister i Japan, David Bergström, tidigare bl a statsråd, ansåg att Sibirien skulle kunna bliva ett utmärkt avsättningsområde för svenska varor och insände därför till utrikesdepartementet ett förslag, att Sverige skulle till Sibirien sända en erfare och vidsynt affärsman. Utrikesministern, Johannes Hellner, överenskom med anledning härav med disponenten Harald Funch att undersöka marknaden i Sibirien. Funch fann emellertid förhållandena vara helt anorlunda än Bergström skildrat dem och någon köpkraft fanns ej hon befolkningen.

Per Hebbe.

– En annan uppfattning om möjligheterna till handelsutbyte med Sibirien hävdas i ett brev den 31/7 1919 till Exportföreningen från Svenska Teknikkontoret i Omsk. Där sägs bl a att så snart förhållandena ordnats, kommer här att bli stor efterfrågan på allting. Bönderna hava gott om pengar och köplusten är stor.

Endast för stora firmor, som icke är beroende av valuta utan kunna taga andra varor i utbyte, kunde det emellertid löna sig att börja affärer här. – Svenska konsulatet i Omsk telegraferade den 8 juli 1919 till Utrikesdepartementet att det vore önskvärt underrätta de ryska myndigheterna om vilka kvantiteter svenska varor, som kunna väntas till Obs mynning. Vidare meddelades, att icke mindre än fem svenska firmor hade representanter i Omsk, bl a AB Svenska Handels- och Sjöfartskompaniet samt AB Baltic, om vilka mera senare. De svenska företagen i Omsk hade, sades det vidare, för transport till Europa via Ob-Karahavet anskaffat varor till en kvantitet om 2.000 ton, till större delen asbest och koppar. Såsom senare skall framgå ingick även åtskilliga andra varor och asbest synes icke ha utlastats till Sverige. Varorna skulle på pråmar transporteras till Karahavet på floderna Irtysh och Ob och omlastas till ett svenskt fartyg. Av allt att döma skulle affärerna ske på bytesbasis, eftersom den sibiriska rubeln icke var internationellt gångbar. – Av ett telegram till Utrikesdepartementet den 10 okt. 1919 från den förut nämnde disp. Funch framgår att i Omsk utlastades även smör, linfrö, lin, ull, hampa skinn och pälsverk samt tagel. Huru mycket härav som nådde Sverige är okänt. En del varor torde ha varit avsedda för ett engelskt fartyg, som samtidigt som det svenska fartyget "Halvar" nådde Obs mynning. – Den 11 januari 1919 meddelar Exportföreningen till intresserade att förre tsarryske handelsattachén, Nicolsky, lovat förmedla offerter till Archangelsk. Några dagar senare skriver Exportföreningen, att en Nord-rysk handelskommission fanns i Stockholm. Brev kunde adresseras till nämnde Nicolsky.

3. Organisationer och personer bakom planerna på Sibirienexpeditionen

Det kan vara intressant att studera vilka personer och organisationer, som låg bakom planerna på "Halvars" expedition till Sibirien. Härom finnes åtskilligt att hämta dels i Utrikesdepartementets dels i exportföreningens arkiv samt i dåvarande utrikesministerns, Johannes Hellner, dagböcker. – Under slutet av år 1918 tenderade förhållandena i Ryssland att bli allt osäkrare för där etablerade svenskar. Bl a rekommenderade svenske generalkonsuln i

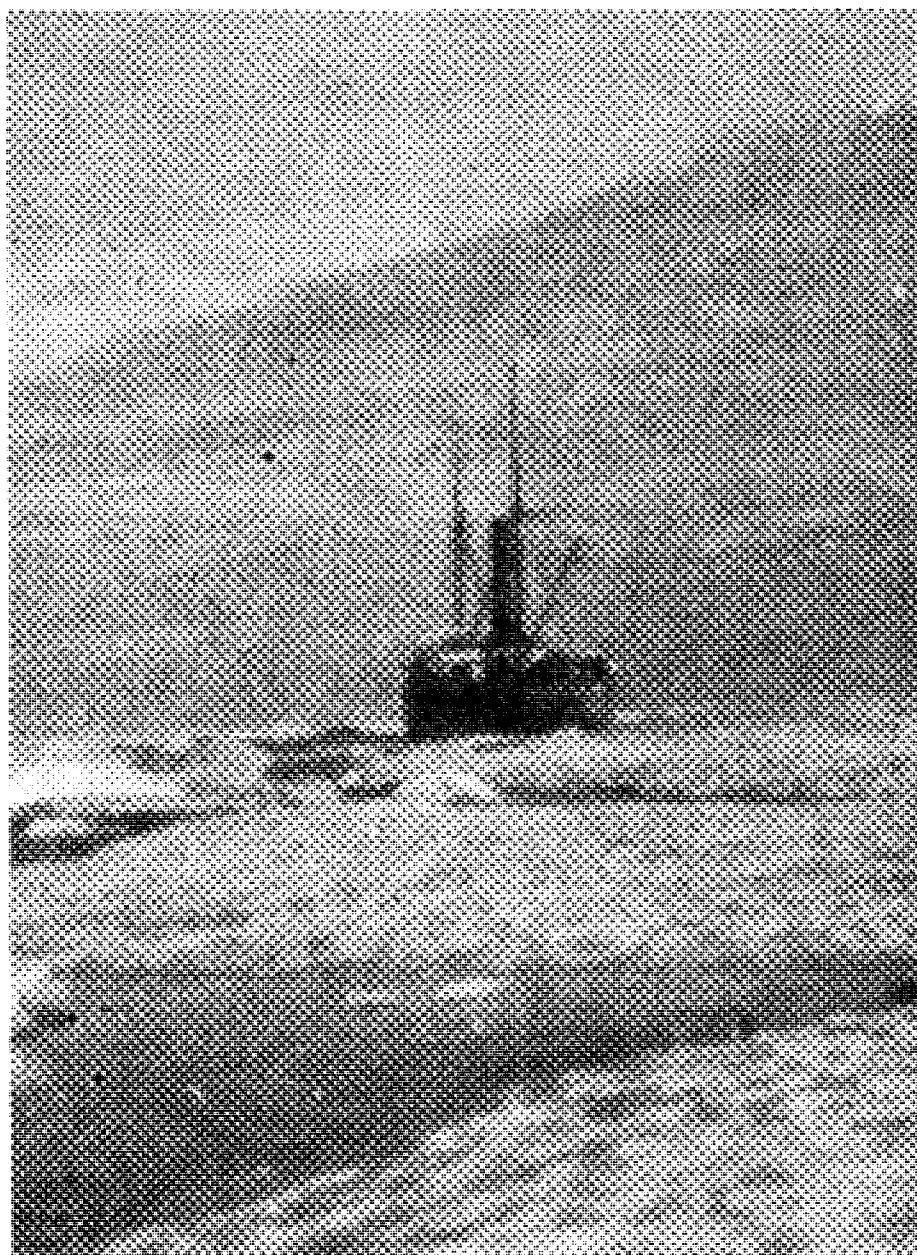

Albrekt Ellsén.

Moskva, Asker, att svenska medborgare skulle uppmanas att hemresa. Svenska regeringen beslöt då, att Asker och ministern i Petrograd, general Edvard Brändström, skulle hemkallas, som det sades, för överläggningar. Det kan här tilläggas, att först under år 1924 kom diplomatiska förbindelser åter att upprättas med Sovjet-Unionen. Större delen av den svenska kolonien hemreste också, däribland många affärsmän. Representanter för Svenska Handelsrådet i Moskva och Svenska Handelskommittén i Petrograd bildade sedan i Stockholm ett gemensamt arbetsutskott, som väl hoppades få i gång handeln med Ryssland. En bland de ledande var förre svenske generalkonsuln i Petrograd, Hagelin, som innehaft en ledande ställning i de ryska Nobelföretagen. Arbetsutskottet verkade inom Exportföreningens ram. Ett annat namn värt att nämna i sammanhanget är grosshandlare Emil Hamrin, en affärsman med Rysslandskontakter. – Per Hebbe, som förut här omnämnts, hade en av de sista dagarna av 1918 återvänt till Sverige. Hebbe hade ursprungligen varit officer vid Positionsartilleriet i Stockholm och år 1913 på statsstipendium bedrivit språkstudier i Moskva men begärt avsked för att kvarstanna i Ryssland som affärsman. Åren 1917–1918 arbetade han dock också för Svenska Röda Korset i Petrograd och var även honorärattaché vid svenska beskickningen därstädes. Efter återkomsten till Sverige fick Hebbe anställning vid det Svenska Handels- och Sjöfartskompaniet i Stockholm och han torde ha varit en av de drivande för att genomföra handelsexpeditionen till Sibirien. På grund av sina språkkunskaper och sin kännedom om ryska affärer torde han ha varit en av de bästa att rent praktiskt genomföra det byte av svenska varor mot ryska, som kom till stånd vid Obflodens mynning. Han synes ha varit en mycket energisk och oförskräckt man, kanske bl a på grund av sin officersutbildning. Hans insatser och äventyr i Sibirien kommer att skildras i ett senare sammanhang.

4. Rederi- och handelsföretag för handel sjövägen med Sibirien

Den 20 februari 1919 inregistrerades ett rederi med namnet "Svensk-Ryska Rederi AB". Bolaget hade stiftats redan 30 april 1918. Bland stiftarna märktes bl a major Adlerstråle, kommendörkapten Åkerhielm samt sjökapten Sjödin. Sjödin blev t v verkställande direktör. Två ångfartyg förvärvades, s/s "Halvar" och s/s "Gladstone". "Halvar", som skulle komma att nyttjas för expeditionen till Sibirien, var byggd av järn i Köpenhamn år 1875 och reparerad år 1917 samt mätte 935 netto registerton och var 73 m lång. Fartyget

s/s "Halvar".

var alltså nästan 45 år gammalt, en ganska avsevärd ålder för ett lastfartyg. Rederiet torde ha bildats på spekulation för bl a Sibirienhandel. När nu denna blev uppskjuten till 1919, kom ej heller rederiet i gång förrän detta år. Om rederiets vidare öden mera längre fram i skildringen. – Det företag, som skulle komma att taga ansvaret för själva varuutbytet och även torde ha förhyrt s/s "Halvar" för detta ändamål, var AB Svenska Handels- och Sjöfartskompaniet i Stockholm. Detta bolag hade stiftats år 1917 och skulle ha till ändamål att idka rederi- och handelsrörelse. Bland stiftarna märktes bl a major von Hedenberg, direktör Sven Engvall, kommendörkapten Nils Ankarcrona, kabinettskammarherre Claes Lewenhaupt, friherre C. G. von Otter samt direktör Sven Låftman. Den sistnämnde blev bolagets direktör. I styrelsen ingick även envoyén Ernst Günther, far till Sveriges utrikesminister under Andra världskriget, kabinettssekreterare E. Ewerlöf samt friherre Lagerbielke.

5. Det officiella engagementet i "Halvar"-expeditionen och dess förspel

Såsom framgår av ett telegram till konsulatet i Omsk från Sveriges minister i Tokyo av den 24/3 1919 hade svenska utrikesdepartementet meddelat honom, att ett svenskt handelsbolag planerade att sända en ångare till Nachodka i Obmyningen. Ministern bad konsulatet undersöka, om pråmar kunde garanteras och om fyrar, radiostationer och lotsar var i funktion. Ett märkligt intresse från statens sida, som inte skulle bli den enda statliga insatsen för denna expedition.

Efter framställning från Sjökarteverket skriver det berörda svensk-ryska affärsmännens arbetsutskott i Stockholm den 19 juni 1919 en skrift till utrikesdepartementet, en skrift, som torde förtjäna att här återgivas in extenso: "Till Hans Excellens Herr Ministern för Utrikes Ärendena, *Stockholm*. Då det kommit till vår kännedom, att ett härvarande handels- och sjöfartsbolag under innevarande seglation ämnar utsända en kommersiell expedition till den sibiriska floden Obs mynning för att dit medtaga svenska industrialster och till Sverige återföra sibiriska produkter, tillåta vi oss härmed värdsammast till Eders Excellens hemställa, att tillfälle beredes en eller flera officerare från Kungl. Sjökarteverket att på statens bekostnad medfölja nämnda expedition för att på ort och ställe studera navigationsförhållandena i ifrågavarande trakter. Vår värdsamma hemställan motiveras av att förefintliga sjökort och kartor över de sibiriska flodmynningarna enligt fackmäns

utsago äro synnerligen bristfälliga och ej alls motsvara de krav, som med rätta kunna ställas på sådana kort för att uppnå en säker navigation. Då vi vidare förmoda att kommunikationsleden Sverige-Sibiriska flodmynningar i framtiden kommer att bli av stor betydelse för Sveriges ex- och import, ej minst på grund av de sibiriska järnvägarnas ringa prestationsförmåga i förhållande till landets behov, måste vi anse en noggrann vetenskaplig undersökning av nämnda områden som ett särdeles viktigt led i utvecklingen av våra handelsförbindelser med Sibirien, Stockholm den 19 juni 1919. Vördsamast (stämpel, namn)".

Skriften var bl a undertecknad av W. Hagelin. Vem som fått idén till ett officiellt deltagande har icke kunnat utrönas, möjligen den uppslagsrike Per Hebbe eller någon av de förenämnda sjöofficerarna i de intresserade företagens styrelser. Det måste anses förvånande att Kungl. Maj:t kom att bifalla framställningen, särskilt som sjömätningar på sibiriskt territorium avsågs skola ske. Dock skulle fullständiga sjömätningar icke få företagas "såvida icke de sibiriska lokalmyndigheterna därtill givit sitt tillstånd". Kommerskollegium uttalade också i sitt yttrande den 8 juli 1919 att företaget är förenat med ej ringa vanskligheter, särskilt "undersökningen av floden Obs mynning, ett vattenområde, som torde ligga inom främmande makts territorialgräns". Kollegiet menade emellertid, att hinder ej förelåg för att utläggen för några personers deltagande skulle bekostas av allmänna medel. – Sedan vidare Sveriges Allmänna Exportförening den 19 juni, marinförvaltningen den 11 juli och Sjökarteverket den 1 juli 1919 tillstyrkt framställningen, kunde Kungl. Maj:t den 24 juli genom Sjöförsvarsdepartementet skrida till beslut i form av ett Kungl. brev till Statskontoret ang tillstånd för en officer vid Flottan att deltaga i en expedition till floden Obs mynning. Kostnaderna skulle få uppgå till 8.535 kronor att utgå ut Handels- och Sjöfartsfonden. En motorbåt med maskinist, nautiska instrument och en gniststation ställdes även till expeditionens förfogande.

6. *Varor, som utlastades från Sverige. Leverantörer.*

Det har varit förenat med svårigheter att få fram alla uppgifter om "Halvars" last vid avgången från Sverige, eftersom något konossement ej har påträffats. Viss ledning har erhållits från en sjöförklaring den 8 nov. 1919 vid Rådstuvurätten i Söderhamn. Där anges, att lasten bestod av cirka 937 ton diverse maskinstyckegods, därav 578 st. dragstänger. I sjöförklaringen nämnes vidare yxor, märkta "Gävle vapen". I kapten Albrekt Ellséns sedermera

avgivna underdåniga rapport uppgives som last verktyg, skördemaskiner separatorer, spik samt sågblad. Dragstängerna ovan torde ha tillhört skördemaskinerna. Några av leverantörerna av exportvarorna har även kunnat spåras. Sålunda bör separatorerna ha tillverkats av AB Baltic i Södertälje, som hade en representant, grosshandlare Bergvall, med på "Halvar" och även hade en sådan i Omsk. Från år 1918 var AB Arvikaverken delägare i Baltic och det ligger då nära till hands att antaga att skördemaskinerna levererats av detta företag, som vid denna tid var en av de största tillverkarna av lantbruksmaskiner i landet. Tillverkarna av resten av lasten är ej kända. Varorna torde ha anskaffats genom det tidigare berörda Svenska Handels- och Sjöfartskompaniet, som likaledes hade en representant med ombord, en ingenjör Landing. En direktör Ingeman-Hansen medföljde Halvar på återresan från Sibirien och uppgives också ha varit anställd i sistnämnda bolag. Han var tydligen den, som hade hand om Halvars last av ost från Sibirien, icke mindre än 108 ton, som enligt uppgift märkvärdigt nog uppgives ha varit avsedd för Danmark.

7. Per Hebbes resa till Sibirien och hans flodfärd

Svenska Handels- och Sjöfartskompaniet hade som nämnts anställt löjtnanten Per Hebbe att anskaffa de sibiriska varor som skulle bytas mot svenska dito. Hebbe avreste för den skull till Sibirien den långa vägen över USA-Japan-Vladivostok. Den direkta vägen över Petrograd-Moskva var spärrad på grund av inbördeskriget. Från Vladivostok gjorde han en äventyrlig järnvägsresa till Omsk, då ännu säte för den vita Sibirienregeringen. För att skydda tåget mot överfall satt han tidvis beväpnad med ett gevär på loket. Hebbe anlände till Omsk den 11 juni 1919. Där skulle han träffa avtal om de sibiriska bytesvarorna och ordna med flodtransport av dem till Karahavet. Varorna torde helt eller delvis ha hopsamlats av den sibiriska kooperativa rörelsen. I ett brev hem till Sverige av den 7 september 1919 säger Hebbe, att arbetet var förenat med oerhörda svårigheter, bl a på grund av militärmyndigheternas rekvisitioner av varor, pråmar och bogserbåtar. I en intervju i veckotidningen "Allt för alla" den 14 april 1929 har han berättat en del om färden på pråmen "Tobolka" som bl a tjänade som flytande hotell för Hebbe och Ingeman-Hansen, vilka bägge skulle komma att återvända med "Halvar" till Skandinavien. I Omsk hade inlastats ost, hudar, skinn, tagel samt koppar i tackor. Den 3 augusti 1919 avgick pråmexpeditionen från Omsk och anlände till Nachodka i Obmyningen den 29 i samma månad. Den 6 sept. telegraferade Hebbe från Odorsk i Obmyningen till svenska

konsulatet i Omsk att allt var väl, vilket skulle visa sig alltför optimistiskt. Den för "Halvar" bestämda lasten var delvis olämpligt uppdelad respektive stuvad. Sålunda var den fördelad på tre pråmar men kunde ha rymts i en och koppartackorna låg i botten på en pråm under en last av spannmål.

8. s/s "Halvar", dess utrustning och lastning i Göteborg. Besättningen. Planerad konvoj.

"Halvar" anlände till Göteborg den 1 augusti 1919. I sin dagbok, som är den viktigaste källan till sjöresan, omtalar kapten Ellsén, att han nästa dag inspekterade fartyget och sin blivande hytt. Fartyget befanns sakna bl a lod, logg och pejlskivor och hytten hade ingen inredning, såsom byrå, hyllor och lådor. Britsen var 180 cm lång, men Ellsén 183 cm. Han framtvingade komplementering av det bristande. Vidare var skeppssidan utanför hytten upprostad, så att fukt trängde igenom garneringen, varjämte taket läckte. Senare säger Ellsén emellertid att hytten blivit riktigt hemtrevlig. Det är ej förvånande att fartygsinspektionen gjorde anmärkningar och man befarade att avgången skulle förhindras. Den 4 aug. hade Kronans motorbåt anlänt men kunde ej ombordtagas förrän skrän tillverkats. Div. nautiska instrument mottogs från Stockholms örlogsvarv och Sjökarteverket. Inga sjökort kunde uppbringas. Slutligen kom personal från örlogsvarvet ombord och satte upp en "gnistapparat" med 500 km räckvidd. – Den 4 och 8 augusti lastades cirka 937 ton maskinstyckegods och proviant samt gjordes sjöklart. Den 8 augusti kl 4 em. gick "Halvar" till sjöss "ej utan uppseende". Var det pressen eller "den misstänkte ryssen Kauffman", som var intresserade? En annan ryss, som kommit till avfärden, var handelsattachén Nicolsky, som företrädde Sibirienregeringen. Densamma hade genom sin i Stockholm trots revolutionen fungerande minister, Gulkevitch, försett Ellséns kabinettspass med visum för Sibirien. Gulkevitch var Kerenskiregimens minister i Sverige. – Före "Halvars" avgång från Göteborg byttes befälhavare. Den nye hette sjökapten H. F. Vallin. Enligt Ellsén "en säker sjöman". Besättningen bestod i övrigt av två styrmän, två maskinister, en steward, en kock, en salongsuppassare, en mässpojke, en timmerman, tre matroser, två lättmatroser, en donkeyman samt tre eldare. Dessutom medföljde som sagt kaptenen vid Kungl. Flottan Albrekt Ellsén samt ingenjör Hj. Landing och grosshandlare S. Bergvall. – Besättningen inmönstrades på Sjömanshuset den 7 augusti. Sjömansunionen gjorde först svårigheter och misstänkte något hemligt uppdrag samt kontrol-

lerade att någon ammunition ej medfördes. Redan sjöminister Broström hade till Ellsén uttalat, att expeditionen på en del håll sågs med misstänksamma ögon. – I utrikesdepartementets arkiv finns en kopia och översättning av ett telegram den 3 april 1919 till ”Ryske legation” från general Miller, den ”vite” befälhavaren i Norra Ryssland, av innehåll, att en expedition skulle organiseras under den kommande navigationstiden till mynningarna av Jenissej och Ob. Ångbåtar tillhörande privata firmor kunde ansluta sig till expeditionen. Säkerligen hade den svenska expeditionens ledning vetskap här-om, vilket också senare skall bli uppenbart.

9. s/s ”Halvars” färd ”Norra farleden till Sibirien”

Efter avgången från Göteborg skedde först kompassjustering på Ryvingefjord, varefter ”Halvar” satte kurs mot Mandal på norska kusten. Ellsén började föra meteorologisk loggbok samt taga astronomiska ortbestämningar. På den fortsatta resan till Tromsö valdes inomskärsvägen på grund av de engelska minfälten i Nordsjön. Vid Haugesund observerades en flottilj om sex engelska minfartyg, samtliga hjulångare, som var sysselsatta med min-svepning. Den 14 augusti anlände ”Halvar” till Tromsö. Genom den ryske (”sibiriske”) konsuln erhöles där ett telegram från Archangelsk med rapport ang. isförhållandena i inloppen till Karahavet samt lämplig kurs över detta. En islots inmönstrades. Åtta dagar tidigare hade det engelska fartyget ”Baymingo” om 4.000 ton avgått härifrån till Obmyningen. Den 10 augusti skulle enligt Ellséns dagbok Archangelsk-expeditionen ha avgått från Tromsö. Den var sammansatt av sibiriska fartyg med last från England, mest krigsmateriel. I Tromsö sågs den engelske amiralen Beattys lustyacht på väg till Spetsbergen. På samma plats kolades och upphandlades två grundgående fångstbåtar. På kvällen den 15 augusti lättade ”Halvar” ankar och avgick norrut. I brist på norska sjökort kunde man icke gå inomskärs utan fick taga den yttre vägen, varvid Nordkap passerades den 16 augusti på morgonen. Samma dag på eftermiddagen sågs en drivmina. Den 17–19 augusti fortsattes resan österut i öppet hav utan landkänning. Under den 19 söktes per ”gnist” kontakt med en rysk station på halvön Yugorski, som dock ej svarade. Den 20 siktades ön Matveyev med ”båk på rätt sida”, vilket väl får tolkas så att navigeringen lyckats bra. Denna ö utgör angöringen för Jugor sund, ett av inloppen till Karahavet. Även ångaren ”Vega” hade år 1878 ankrat i detta sund och AE Nordenskiöld ger i sin bok om ”Vegas” färd en målande beskrivning av byn Chabarova vid sundet ifråga. Där hade nu samlats Ba-

ymingo och ett antal ryska fartyg destinerade till Ob respektive Jenisej. En av ångarna med namnet "Colomba", ex "Express", hade ursprungligen gått på routen Stockholm–Hangö och varit det första isbrytande fartyget på den traden. "Express", som var byggd vid Oskarshamns mekaniska verkstad år 1877, såldes 1901 till Archangelsk. Intressant nog hade fartyget dubbla skrov med ångslingor emellan! Efter kontakt med den ryska konvojledningen avgick "Halvar" den 21 augusti, passerade igenom sundet och satte kurs över Karahavet. Klockan 4 em. denna dag siktades den första isen och klockan 7 em. kom man in i drivisen, som bestod av stora block. Två timmar senare var man ute ur isen för denna gång. Den 22 augusti åter drivis och "Halvar" lyckades ej komma fram mer än 7–8 distansminuter ostvart. Den 23 syntes bara packis så långt ögat nådde, men per gnist fick man veta, att med den rådande vinden måste vattnet längs Jamalhalvön österut vara öppet. Denna halvös nordspets måste rundas för att komma in i Obviken. Kapten Ellsén gjorde en färd med motorbåten för att granska isens beskaffenhet. Efter återkomst ombord sattes kurs sydväst, som man sett Jenisej-konvojen taga. Den 24 låg man till ankars i isen från klockan 6 fm. Motorbåten sattes åter i sjön men lyckades icke finna någon framkomlig väg genom isen. Den 25 låg man still i tjocka till klockan 8.30 em., då det klarnade och färd blev möjlig till klockan 11 em., varefter is och tjocka åter hindrade framfarten. Djupet var tio farnar och en mängd valrossar hördes, vilket tydde på att kusten var nära. Nästa dag var "Halvar" fortfarande fången i is och tjocka. Ellsén och de två passagerarna tog en av de i Tromsö köpta fångstbåtarna och rodde bort för att jaga valross. De fick syn på några djur och besköt dem, men de sjönk till botten. Ett "anfall" av cirka femton valrossar avvärjdes genom att skjuta en av dem. – Onsdagen den 27 augusti kom man åter igång. Från Jenisej-konvojen meddelades per gnist att isen glesnade cirka 20 distansminuter norr om Karasovay på Jamalhalvöns västkust. Torsdagen den 28 lättade man klockan 4.30 em. efter att ha legat för ankar över natten. Fartyget kom sakta fram mellan isflaken och äntligen klockan 2.30 em. nådde man fritt vatten och fortsatte norröver. Dagen därpå rundade "Halvar" Vitön, Beli Ostrow, och tog kurs syd in i Obviken. Vitön hade besökts av Vegaexpeditionen i augusti 1878 och beskrevs vara en sandö, vars högsta punkt låg knappt 3 meter över havsytan. Trots den obetydliga vegetationen observerades vid detta besök en flock renar. Lördagen den 30 passerades Kap Toran på ostlandet, men sedan vart det stopp. På grund! Först en gång, sedan en gång till, men bägge gångerna kom "Halvar" loss genom att backa. Lyckligtvis var det sandbotten. Söndagen den 31 augusti fortsatte man söderut men ankrade för natten på 10 m. djup. Nästa dag, måndagen den 1 september år 1919, nåddes målet,

Nachodka-bukten på västra sidan av Obviken, där man måste ankra cirka 2.000 m från land, men cirka 12 distansminuter från den plats, där flodtransporten låg uppankrad. Djupet tillät ej "Halvar" att å närmare land. Den ryska konvojen hade anlänt i dagningen samma dag och Baymingo anlände på eftermiddagen. För att få kontakt med land gick Ellsén med motorbåten in mot bukten, varvid man mötte ett bogersläp med bl a den förut omtalade Per Hebbe samt direktör Ingeman-Hansen, bägge representerande Svenska Handels- och Sjöfartskompaniet och hitkomna med pråmarna från Omsk.

De ryska fartygen förde uteslutande krigsmateriel samt uniformer m.m. för 50.000 man. Detta skulle senare förorsaka svårigheter för lastbytet. Nu stundade två veckor av väntan på pråmarna med returlasten, vilka även skulle mottaga de svenska varorna. Ständigt gjordes uppvaktningar hos chefen för den ryska regeringsexpeditionen, överste Kotelnjnikoff, om pråmarna. Löften gavs om pråmar om några timmar eller nästa dag, men pråmarna gick förbi till de ryska fartygen eller någon gång till Baymingo. Den 13 september fattades beslut på "Halvar" att återgå utan lastbyte. Men då blev det plötsligt fart på de ryska affärsmännen, som snabbt utverkade pråmar till nästa dag. Under den 14–16 september lossades och lastades av besättningen och av krigsfångar, tyskar och österrikare. Den 17–19 blåste storm, då inget arbete kunde ske. Då hade hälften av lasten lossats och cirka 200 ton returlast ombordtagits. Den 20 september skulle pråmarna påbörja sin återfärd till Omsk. De svenska representanterna begärde då, att en bogserbåt och två pråmar skulle kvarlämnas en dag, så att lastbytet skulle kunna fullbordas, något som bifölls utan synbar svårighet. Men – klockan 6 fm. uppenbarade sig den nämnde ryske översten på "Halvar", sade, att man ej kunde få några fler pråmar och lämnade tio minuter till uppklarande av avtalen mellan de svenska och ryska affärsmännen. Kapten Ellsén överlämnade en redan den 17 september daterad protest till översten, som svarade med en skriftlig, urskuldande förklaring. Klockan 2 em. denna dag avgick "Halvar" mot Barents hav och Tromsö. Det blev sålunda ett halvt misslyckande, som i första hand berodde på en dålig organisation på den ryska sidan samt en förklarlig önskan att först lossa sin egen krigsmateriel samt låta de ryska ångarna lasta sibirisk spannmål, som var avsedd för trupperna i Archangelsk-området. Under stillaliggandet i Nachodka hade sju dagar av tretton haft sådant bra väder, som skulle ha lämpat sig för omlastningen. Härav fick av angivna orsaker endast två utnyttjas och med berört resultat. "Halvar" medtog sex nya "besättningsmän", en svensk, löjtnant Per Hebbe, två danskar, direktör Ingeman-Hansen och herr K. L'Orange, och en tysk, docent S. Keller samt två ryssar, S. Kusin och tandläkare-doktor Ester Ostraffskaja. Samtliga på-

mönstrades formellt såsom jungmän, eftersom fartyget ej var registrerat för att föra passagerare. Hebbe, Ingeman-Hansen och L'Orange hade gjort affärer i Sibirien, Kusun var en deras motpart, som skulle till England och Keller till Tyskland, där han snart blev professor i Kiel. Ostraffskaja var en ren flykting. – Karahavet var isfritt och Jugor sund nåddes den 24 september. Där ankrades utanför den förut omtalade byn Chabarova, där man förstärkte provianten med renkött. Byn var sig lik jämfört med beskrivningen från Vega år 1878, varom tidigare nämnts. – Till Tromsö kom "Halvar" den 30 september och där avmönstrades de "extra" passagerarna. Hebbe och Landing medföljde till Bergen resp. Uddevalla. Den 2 oktober lättade man efter att ha inköpt isbjörns – m.fl. skinn och den 7 angjorde man Bergen för en halv dags uppehåll. Sedan återstod bara sista etappen till Sverige och Uddevalla, dit ankomsten skedde torsdagen den 9 oktober 1919.

10. Expeditionens resultat

I ett brev den 22 mars 1920 till Per Hebbe uppger Ellsén, att handelsutbytets vinst blivit 100.000 kronor, vilket i brist på annat material får tagas som ett faktum. Men Svenska Handels- och Sjöfartskompaniet var redan på fallrepet. Den 16 mars 1920 kom också konkursen. För Svensk-ryska Rederi AB blev vinsten för år 1919 155.371 kronor. Men ej heller detta företag blev långlivat. Den 28 april 1921 sattes det i konkurs av Stockholms rådhusrätt. – Ellsén nämner i sin tidigare omnämnde underdåniga rapport de tidigare "Liedska expeditionerna", som lämnat god dividend. Härmed avsågs Sibirienresor under åren 1913–1916, företagna med norska fartyg, vilka ägdes eller chartrats av det norska företaget "Sibirian Steamship, Manufacturing & Trading Co". Ledande häri var en viss konsul Rosenberg, som även anlätades som expert vid förberedelserna till "Halvars" färd. – Denna svenska handelsexpedition till Sibirien var ett vågspel, men det delvisa misslyckandet måste tillskrivas de kaotiska förhållandena i landet. Under år 1919 kom även visst handelsutbyte till stånd mellan Sverige och Ukraina, där de vita också ännu t.v. härskade. Handeln med Sovjet-Ryssland år 1919 inskränkte sig till att ett fartyg, "Eskilstuna III", på våren avgick till Petrograd, bröt den allierade sjöblockaden av Ryssland i Östersjön och nådde sin destination. Det lyckades även återvända, då med last av lin.

– Vad blev då resultatet av kapten Ellséns deltagande? Jämlig Sjökarteverkets instruktion den 31 juli 1919 skulle han skaffa sig en uppfattning om de nautiska möjligheterna för en tryggad sjötrafik genom Barents hav och

Karahavet till användbar lossnings- och lastningsplats vid Obs mynning. I de nämnda haven borde djuplodningar verkställas för komplettering av tillgängliga sjökort. Inom sibiriskt territorium fick, som tidigare nämnts, fullständiga sjömätningar icke företagas, såvida icke de sibiriska lokalmyndigheterna därtill givit sitt tillstånd. Vidare skulle meteorologiska observationer verkställas under hela expeditionen. Dessa resulterade i en journal, som torde ha överlämnats till dåvarande "Nautisk-Meteorologiska byrån", varifrån instrument för ändamålet erhållits. Om några djuplodningar finnes ingenting sagt i Ellséns utförliga dagbok. – Sommaren 1919 hade de sibiriska myndigheterna tänkt fortsätta ett arbete med sjömätning av en tilltänkt hamn 30 distansminuter norr Nachodka och Ellsén erbjöd sitt biträde härmed, vilket tacksamt accepterades men aldrig kom till stånd, bl a på grund av brist på lämpliga båtar. Man hade anslagit 2 milj. rubel för arbetet i fråga. Den då planerade hamnen har sedermera byggts och heter i dag "Novyj Port". Den tillåter emellertid icke heller lossning eller lastning vid kaj. – Till fullföljande av sitt uppdrag lyckades Ellsén från de sibiriska sjöfartsmyndigheterna och fartygsbefälhavarna få tillgång till sjökort och iskartor, vilka han avritade. Härigenom blev han i stånd att utarbeta anvisningar för sjöfart till Sibirien, vilka trycktes av Sjökarteverket år 1920. Förutom allmänna upplysningar om fyrar, radiostationer, ström och tidvatten, missvisning, seglationstider m.m. är däri intagen en omfattande utredning om isförhållandena i Karahavet med en genomgång av olika fartygs erfarenheter 1869–1911 samt bl a även råd vid gång i dravis. Den största avdelningen i boken innehåller navigeringsanvisningar för sträckan Nordkap–Obviken med detaljer om de olika sunden mellan Barents hav och Karahavet, om passagen över sistnämnda hav samt slutligen om navigeringen i Obs mynningsvik. Denna är icke mindre än 380 distansminuter lång fram till Nachodka. – Till slut må här nämnas, att under år 1920 avsågs en ångare vid namn "Begua" att från Sverige utgå på en Sibirienexpedition. Om färden blev av har ej kunnat utrönas.

Källor och litteratur

Riksarkivet (RA) Otryckta källor

- Utrikesdepartementets arkiv
 - 1902 års dossiersystem,
 - Ryssland 1919, Konsulatet i Omsk 1919
- Sjöförsvarsdepartementets arkiv
 - Konseljakter 1919
- Patent- och registreringsverkets arkiv
 - Bolagsbyrån
 - Aktiebolagsregistret
- Sveriges allmänna exportförenings arkiv
 - Dossierer
 - 1–8 Sovjetunionen 1919
 - Utrikesdepartementet, Sibirien och Ukraina 1918–1919

Krigsarkivet

- Sjökarteverkets arkiv
 - Avgående handlingar 1919–1920
 - Ankommande handlingar 1919

I privat ägo

- Albrekt Ellséns arkiv (Kommendörkapten Jarl Ellsen, Stockholm).
 - Bl.a. dagbok förd under expeditionen.
- Per Hebbes arkiv (fru Marianne Wändell, född Hebbe, Lidingö).
 - Bl.a. släktrönika, brev 22 mars 1920 från Albrekt Ellsén.
 - Sjöförklaring vid Rådstuvurätten i Söderhamn den 8 nov. 1919 (domboken för civila mål N:o 264).

Engelska Amiralitetets sjökort:

- Nr 3181: Mys Kanin Nos to Ostrov Belyy.
- Nr 2963: Gulf of Ob and Gulf of Yenisey.

- Helene Carlbäck-Isotalo: Pengar eller politik. Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Sovjet 1917–1924. Historisk tidskrift 1985:2. Stockholm 1985.
- A. Ellsén: Norra sjövägen till Sibirien. Stockholm 1920.
- Peter Fleming: The Fate of Admiral Kolchak. London 1963.
- Erik Hall: Sovjetisk arktisk sjöfart. TiS 1987: 1. Karlskrona 1987.
- Hugo Hamiljton: Dagböcker 1917–1919. Stockholm 1965.
- Johannes Hellner: Minnen och dagböcker. Stockholm 1960.
- A. E. Nordenskiöld: Vegas färd kring Asien och Europa. Sthlm 1880–81.

- Erik Palmstierna: Politiska dagboksanteckningar 1917–1919. Sthlm 1953.
 Henrik Ramsay: I kamp med Östersjöns isar. Stockholm 1947.
 Pontus Reutersvärd: Edvard Brändström. Stockholm 1947.
 Karl Schmiedel, Helmut Schnittel: Bürgerkrieg und Intervention 1918 bis 1922. Berlin 1970.
 Sveriges fartygsregister, 1919.
 Richard H. Ullman: Intervention and The War. Princeton, USA, 1961.
 Th. Wennerström: Med svenska Röda Korset under världskriget. Sthlm 1927.

Personalia

Albrekt Ellsén, född 29/7 1884. Kadett vid KSS 1900. Underlöjtnant vid Flottan 1906. Kapten 1917. Tjänstgöring vid Sjökarteverket 1912–1913. Fartygschef sjömfåg Ran 1921 och Svensksund 1924–1925. Fartygschef och sekond div. örlogsfartyg 1912–1926. Nautisk undersökningsexpedition till N. Ishavet m.m. 1919 (s/s Halvar). Föreståndare för Statens Sjöhistoriska Museums Örlogsavdelning från 1937. Chef för Kustflottans trängavdelning och Hårsfjärdens örlogsdepå 1939–1943. Ordförande i Navigationssällskapet 1931–1947, Död 1973.

Per Magnus Hebbe, född 19/11 1886. Mogenhetsexamen 1906. Underlöjtn. vid Positionsartilleriregementet 1908. AIHS 1911–1912. Löjtnant 1911. Statsstipendium för språkstudier i Moskva 1913. Löjtnant i reserver 1913. Affärsman och Röda Korschef i Moskva och Petrograd 1913–1918. Anslöt sig till Halvarexpeditionen vid hemfärden 1919. Inkallad till krigstjänstgöring i Sverige vissa månader 1914, 1916 och 1917. Avförd ur reserven 1922. Affärsman i Mandchuriet (Harbin) 1920–1923. Studier vid Uppsala universitet och Karlsuniversitetet i Prag 1923–1932. Fil. dr. 1932. Amanuens och bibliotekarie vid Uppsala universitet och Lantbrukshögskolan 1927–1942. Omkommen genom olyckshändelse sistnämnda år.

FRÄMMANDE UBÅT I GULLMARSFJORDEN 1966

Av konteramiral Hans Uggla

I sin bok "Bakom ubåtskrisen" (Helsingborg 1986) omtalar Wilhelm Agrell, sid 50, att några egentliga ubåtsjakter av det slag som marinen kom att bedriva under 80-talet inte tidigare förekom, med undantag för en händelse 1966 i Gullmarsfjorden. Denna händelse behandlar konteramiral Hans Uggla i sina memoarer ("Minnen och reflexioner från min tjänst i örlogsflottan 1925–1967". Sthlm 1984, manuskript, xeroxkopia i krigsarkivet). I en bilaga till memoarerna redovisar förf ett samtal om denna incident, som Sjöhistoriska samfundet med förf:s benägna tillstånd härmed publicerar. Hans Uggla var 1966 örlogsbaschef på Västkusten.

Red

Längst in i Gullmarsfjorden har flottan en örlogsdepå, benämnd ÖGull, som har särskild betydelse för flottan vid lösandet av dess beredskapsuppgifter utefter Bohuskusten. I fredstid har depån varit ganska svagt bemannad, men den har utnyttjats vid övningar och t ex för utbildning av attack- och röjdykare, eftersom kringliggande vatten och vattendjup är lämpliga härför. Några av flottans ej fredsrustade fartyg har också legat "i malpåse" vid depån. ÖGull kan därför ha haft ett visst intresse för främmande makts under rättelstjänst.

År 1966, då jag var örlogsbaschef för Västkusten, fick ÖGull ett oväntat besök av en främmande ubåt. Följande redogörelse för denna händelse bygger på direkta anteckningar, protokoll och tidningsklipp.

Lennart Samuelssons observation

Den 24 oktober 1966 gjordes sålunda av en ren tillfällighet en oväntad observation av telefonväxelposten på ÖGull, värnpliktige sjömannen *Lennart Samuelsson*. Då han tittade ut såg han hur utanför i bukten ett ubåtsstorn reste sig ur vattnet och efter en minut åter försvann. Samuelsson antog att det var en svensk ubåt på besök – vad skulle han annars tro – och sade ingenting till sin kamrat, som också uppehöll sig i telefonväxelrummet. Först ef-

ter omkring 10 minuter, då S. var avlöst, råkade han nämna saken för sin chef, flaggstyrman *Hansson*, och frågade denne vad det var för en ubåt. Flst Hansson blev givetvis förvånad över frågan men sedan han övertygat sig om att S. var säker på sin sak, skyndade han sig att rapportera händelsen till mig på Nya Varvet. Jag beslöt för säkerhets skull att omedelbart vidtaga motåtgärder och att först senare kontrollera rapporten.

I örlogbasstaben tjänstgörande ubåtsjaktexperten kapten *Lennart Arwidson* sändes till platsen för att taga den direkta ledningen. En helikoptergrupp klargjordes för omedelbar insats och flög till ÖGull. A. anmodade en av tullens kustbevakningsbåtar att undersöka Gullmarsfjorden. I Lysekil tog han kontakt med ohefen för en minröjningsdivision och anmodade denne att med början från sjögränsen avkamma territorialvattnet i riktning mot Lysekil. Därefter hörde Arwidson Samuelsson närmare om observationen. S. kunde avteckna vad han observerat, vilket hade en omisskännlig likhet med ett ubåtsstorn. Kontrollen av Samuelssons observation blev ingående.

Jag förhörde senare personligen Samuelsson och fick det bästa intryck av hans pålitlighet. Han befanns vara son till en missionär, född i Indien på Himalayas sluttning, i unga år uppfostrad i Afrika under primitiva och säkerligen karaktärsdanande förhållanden. Han var en på sig själv säker ung man, som inte lät sig rubba. Samma intryck fick statspolisen, som anmodats medverka. S. hade under några år efter hemkomsten till Sverige tjänstgjort till sjöss före sin värnpliktstjänstgöring i flottan. Vid en rekonstruktion på ÖGull med en svensk ubåt övertygades även chefen för marinen, amiral *Åke Lindemalm*, om Samuelssons trovärdighet.

Trots gjorda efterforskningar kunde ytterligare vittnen till händelsen icke påträffas. Samuelsson var den ende som gjort observationen; hans rapport blev anledningen till en serie ganska dramatiska händelser.

Minsveparnas åtgärder

Minsvepningsdivisionen i Lysekil bestod av tre "fiskeminsvepare", chef löjtnant *L. Öström*. De två minsveparna "Dämman" och "Blackan" gick genast till sjöss enligt order och uppdelade området innanför gränsen i två mindre områden där var och en tog sitt. Vid 17.30-tiden, då det var helt mörkt men klar sikt och obetydlig sjöhävning, fick "Dämman" i norra området ekokontakt med ett föremål, som stod mer eller mindre stilla mellan vattenytan och havsbotten till vilken det var omkring 30 m. Man misstänkte att det var fråga om en främmande ubåt och tillkallade "Blackan", som gjorde samma obser-

vation. Omväxlande använde man ekoapparaten för sökning rätt ner och åt sidan som en asdicapparat. Vid något tillfälle kastades knallskott men detta föranledde icke någon märkbar reaktion. (Ett knallskott är en laddning av 60 gr trotyl, som kreverar på 15 m djup åstadkommande en ganska kraftig chock i vattnet.) Då "Dämman" och "Blackan" själva inte var utrustade med sjunkbomber tillkallades den större minsveparen "Hasslö", som hade vapen men däremot icke sökapparat. Dessförinnan hade emellertid "Dämman" lodat med ett 100-kg lod (två vikter à 50 kg) på föremålet och till sin häpnad observerat att detta var fast, att det icke, som man eventuellt misstänkte, var fråga om ett fiskstim. Lodet stannade på 9 m djup, och först då man efter någon minut drog det över föremålet, föll det plötsligt ner på wi-rens tamp, som var 24 m. Härvid lade många av besättningen såväl på "Dämman" som "Blackan" märke till ett egendomligt uppkok av vattnet, som var våldsamt upprört. "Hasslö", som tillkallades, fällde en sjunkbomb på en plats där "Hasslö" observerat ett radareko fyra gånger, vilket icke hade karaktär av sjöreflex, utan måste ha kommit från ett fast föremål, kanske ett tillfälligt uppdykande ubåtsperioskop. På platsen för denna observation fällde "Hasslö" sin sjunkbomb. Härvid blev vattnet synnerligen upprört och ytterligare observationer kunde icke göras, trots att minsveparna kvarlägo hela natten på platsen. Nästa morgon, då helikoptrar avlöste minsveparna, observerades en oljefläck på vattenytan. Taget oljeprov kunde dock icke analyseras, men vid jämförelse med olika ubåtsoljor ansåg många att det mest liknade ubåtsbrännolja.

För att kontrollera det inträffade gjordes flera särskilda undersökningar. Sålunda fingo teletekniska experter uttala sig om de diagram, som tagits på "Dämman" och man kom fram till att där registrerade ekon måste härröra sig från ett från havsbotten skilt föremål, som låg på ungefär 10 m djup. Viss överförstärkning av ekot hade förekommit, så att dubbelregistrering gjorts. Men detta förändrade icke saken.

Vidare gjordes ett ingående förhör med löjtnant Öström, som uppspelades på band i närvaro av bl a lotsdirektör *Lagerwall* och överlots *Stranne* i Lysekil. Man kom härvid fram till att det icke fanns några kända vrak i närheten och ej heller några bottenformationer, som kunde tänkas föranleda ekoobservationerna. Alla var dock överens om att det icke var frågan om några bottenekon. Vad beträffar positionsbestämningens tillförlitlighet angav löjtnant Öström, att denna skett med hjälp av radar samt Gävens fyr, att positionen måste var riktig med mycket liten felmarginal (0,2 – 0,3 kabel-längder; en kalbellängd = 185 m). De närvarande kände sig övertygade här-

om. För den särskilt intresserades räkning återger jag detta bandupptagna samtal i en bilaga.

Ubåt eller valfisk?

Ett led i resonemanget, som framkom, var att ekot kanske kunde hänfört sig till en valfisk, som dock i så fall under ett par timmars tid stått praktiskt taget stilla på omkring 10 m djup under vattenytan och icke låtit sig påverka av ett stort antal fällda knallskott. En öppen fråga var också om man kunde lägga ner en 100-kg vikt på en val under någon tidsminut utan att tyngden omedelbart ramlade av eller valen gav sig iväg.

Frågorna underställdes professor *Johnels* vid Riksmuséet, som efter ingående studier kom till den slutsatsen att det var osannolikt att det var fråga om en val, men dock möjligt. Anledningen härtill var den att valar ibland ställer sig sovande och då mycket djupt insomnade mellan vattenytan och havsbotten. Djuret håller sig därvid automatiskt på konstant djup och går då och då upp till ytan och andas. Den håller sig stilla mot strömmen. Emellertid ansåg professor *Johnels* att de fällda sprängladdningarna, hur djupt valen än hade varit insomnad, dock måste ha väckt henne och vidare att det knappast är möjligt att lägga en 100-kg vikt på en valfisk utan att denna märkt detta och reagerat.

Senare genomförde ubåtsbärningsfartyget "Belos" under två dagar en avsökning av området med vid marginal utan att något främmande föremål kunde påträffas på havsbotten, varjämte på något ställe djupdykare ned-sändes för undersökning av ett misstänkt föremål, som dock befanns vara en stor sten.

Minsveparen "Hasslös" observation

Sedan minsvepare bevakat vattenområdet vid Gäven under natten mellan 24–25 oktober begav sig msvp "Hasslö" söder ut för att genomföra en övnings-skjutning med artilleri. Under förflyttningen till skjutplatsen observerade fartygschefen kapten *Ramberg* och fyra andra kvalificerade befattningshavare på bryggan ett föremål, som med säkerhet var ett ubåtsperiskop. Tillkallad helikoptergrupp återfann kontakten i närheten och fällde sjunkbomber, varefter kontakten försvann. Kort tid efteråt observerades från hkp en oljefläck på vattenytan. Taget oljeproov befanns dock vara värdelöst. (Det är omöjligt att taga ett vattenprov med hjälp av hkp; den blåser undan den tunna oljefilmen.)

Försvarsministerns uttalande

Försvarsminister *Sven Andersson* hade till att börja med negativ tilltro till rapporterna om händelsen. Han gjorde senare en positiv omsvängning, sedan han tagit del av en ingående rapportering av det inträffade. Detta utmynnade i uttalandet: "*Vi kan lita på den marina personalen, och den materiel som står till dess förfogande för ubåtsspaning*". Det senare ledet (be-träffande *materiel*) i uttalandet skall kanske i dag tagas med en nypa salt, men att flottans personal gör sitt yttersta med av statsmakterna givna resurser *måste* man tro på, annars bör omgående hela organisationen skrotas.

Marinchefens erfarenhet

Chefen för marinen, amiral *Åke Lindemalm*, visade helt naturligt ett stort intresse för det inträffade och funderade som "gammal ubåtschef" på problemet, om det var fråga om en ubåt eller en valfisk. I anslutning till det ovan återgivna samtalet hos mig skrev han följande brev till mig, som jag med hans tillstånd härmed återger.

Stockholm den 16 november 1966.

"Jag har med intresse tagit del av det samtal som förts hos Dig ang be-dömd ubåtskontakt vid Gäven.

Mina erfarenheter som ubåtschef på västkusten under vk 2 säger mig att det är helt möjligt för en ubåt att ligga stilla avsevärd tid i uläge på konstant djup. Man hittar nämligen med tilltagande djup vattenlager med ökande salthalt och specifik vikt. Detta innebär för ubåtar att det bildas "hyllor" i vattnet där man kan ligga mycket bekvämt utan att behöva röra varken trimvatten eller regleringsvattnet. Jag har en personlig erfarenhet från en operativ övning sommaren 1942, då jag var FC på ubåten Nordkaparen. Operationsområdet låg då innanför Måseskår utanför Kråksundsgap och ner mot lat genom Kyrkesund. (Numera kan jag se det farvattnet från min sommarstuga.) Under en hel dag låg jag där med stoppade motorer på observationsdjup med periskopstoppen stickande upp över vattenytan och drev i cirklar i någon sorts strömvirvel som med långsam fart lät mig avspana området.

Det är inte uteslutet att man kan finna samma fenomen inom området utanför Lysekil. Fenomenet beror naturligtvis på den skiktning i vattnet som uppstår då det lätta Östersjövattnet möter det saltare vattnet från oceanerna.

Jag föreslår att Du låter (ubåten) Abborren undersöka de här förhållandena och det skulle inte förvåna mig alls om min teori stämmer.”

Något senare på hösten 1966 upptäcktes en skadad ubåt på internationellt vatten utanför Simrishamn. Tidningar spekulerade uti ett eventuellt sammanhang med ”vår” ubåt utanför Lysekil, som kunde ha blivit skadad av en sjunkbomb. Tidpunkterna kunde stämma, men det var det enda sammanhang som kunde påvisas.

Den 15 december avtackade jag Lennart Samuelsson officiellt i samband med julkorum.

Ja, så långt kom vi 1966. Vi lyckades inte bevisa förekomsten av en främmande, oinbjuden ubåt i våra farvatten, lika litet som man med gällande motverkansbestämmelser och givna resurser kunnat göra detta intill dess att ubåten 137 gick på grund i Blekinge skärgård 1981.

Ubåtsintermezzona föranledde mig att den 9/11 1966 publicera följande sammanfattning i GHT av mina sjömilitära synpunkter på deras eventuella bakgrund.

”De upprepade ubåtsincidenterna på västkusten har väckt stort uppseende och man har frågat sig vilket intresse en främmande makt kan ha att sända ubåtar i undervattensläge in i vårt territorialhav. Vad är det som man på detta sätt – möjligtvis oförmärkt – kan taga reda på, som icke lika bra går att utforska från exempelvis civila fartyg eller genom turister, vilkas rörelsefrihet i våra skärgårdar, trots förekomsten av skyddsområden, icke är särskilt begränsad?

Det är givetvis svårt att säkert besvara denna fråga, eftersom det hör till spelet att den främmande makten håller avsikterna med sitt spionage hemliga. Även om det inte kan göras gällande, att tyskarna vid sitt spionage mot Norge före kriget begagnade sig av ubåtar, kan det vara nyttigt att erinra sig vad den tyska underrättelsetjänsten med olika medel genomförde och vad detta gav för fördelar, då man överföll Norge den 9 april 1940 och bl a i inledningsskedet från sjösidan ockuperade en lång rad av kuststäder från Oslo i söder till Narvik i norr, vilkas marina försvarsanordningar i förväg avslöjats.

Vi måste vara medvetna om att vårt land ligger vid en strategiskt betydelsefull förträngning – Östersjöutloppen – vars behärskande får mycket stor betydelse vid en eventuell kraftmätning mellan stormaktsblocken och som därför är föremål för båda sidornas uppmärksamhet redan i fredstid.

Otvivelaktigt måste Sovjet i händelse av krig mot NATO sträva efter att ha fritt utlöpande från Östersjön till världshavet och lika säkert kommer NATO att vilja förhindra detta.

Sjöoperativt sett sträcker sig Östersjöutloppen från Sundet och Bälten i söder till Skagerrack i norr. Även om avspärningar av olika slag relativt lätt – om tiden medger detta – kan läggas ut mellan de danska öarna torde för hållfasthetens skull spärrningsåtgärder även komma att vidtagas i Kattegatt och Skagerrack, liksom tyskarna gjorde i Skagerrack under senaste kriget och dessa avspärningsåtgärder kan komma att gå fram till vår sjögräns. Det blir i så fall en betydelsefull uppgift för oss vid hävdandet av vår neutralitet att tillse att dessa avspärningsåtgärder icke sträckas in i vårt territorialhav och att stödjepunkter för dessa icke upprättas på svensk mark. Vi bör inom vårt territorialhav förhindra spionage, som kan underlätta för en stormakt att upprätta en dylik spärr i händelse av krig. Detta spionage kan, exempelvis under våra krigsövningar, bedrivas från nära håll från ubåtar och bli vara inriktat på att avslöja våra i havet utlagda bevaknings- och försvarsanordningar, vår sambandstjänst m m. Det kan också avse att få en uppfattning om vår påpasslighet, våra insatsmöjligheter och vårt handlande mot främmande ubåtar i uläge.

Sjöstridskrafter är vid basering i skärgårdsområden relativt väl skyddade mot kärnvapen. Inom sådana områden kan de spridas och ev förläggas i berggrum.

Eftersom de sovjetiska och tyska Östersjöbaserna på grund av terrängförhållandena måste anses vara särskilt sårbara gentemot eventuell kärnvapeninsats kan det vara åtråvärt att ockupera lämpligt belägna, neutral makt tillhörande skärgårdsområden för att där mera skyddat basera sjöstridskrafter. Man skulle därvid även vinna att motståndaren möjligen blir mera restriktiv vid insättandet av sina kärnvapen mot sjöstridskrafterna ifråga. Vid övervägandet av här föreliggande möjligheter kan även uppkomma frågan, hur man skall förhindra motståndaren att utnyttja ifrågavarande skärgårdsområden, om man tvivlar på den neutrala möjligheter och vilja att försvara dessa. Det kan vid sådant övervägande visa sig lämpligt att under freds-förhållanden skaffa sig en bättre uppfattning om möjligheten att intränga i sagda skärgårdsområden *med härför särskilt lämpade ubåtar*. Härvid är det bl a av värde att utreda vattenförhållanden, (temperatur, salthalt och strömmar m m), som har stor betydelse vid ubåtsoperationer och ubåtsjakt.

Från senaste kriget minns vi hur vår kustsjöfart anfölls av främmande "piratubåtar". En liknande strävan kan uppkomma i ett framtida krig och det kan i sammanhang därmed vara en fredsuppgift att rekognoscera lämpliga skjutlägen för ubåtar invid och i vårt territorialhav. Det kan likaledes vara en fredsuppgift att rekognoscera bottenlägen inom svenskt territorialhav där ubåtar kan draga sig undan för vila.

Att våra statsmakter insett nödvändigheten att försvåra för främmande ubåtar att bedriva spionage inom vårt territorialhav framgår av "Tillträdeskungörelsens" bestämmelser om förbud för främmande ubåtar att i undervattensläge uppträda i vårt territorialhav. Det finns all anledning att bibehålla detta förbud och tillse att det blir respekterat."

Samtal om ubåtsincidenten vid Gäven utanför Lysekil den 14 oktober 1966

Deltagare: Örlogsbaschefen konteramiral Ugglå
 Lotsdirektören Hans Lagerwall
 Överlotsen i Lysekil Arne Stranne
 Stabschefen kommendörkapten K P-O Jonson
 Kommendörkapten K Ekman
 Kapten L Arwidson
 Chefen på minsveparen Dämman, löjtnant L Öström

CÖrLB V

Som inledning vill jag sammanfatta att minsveparna Dämman och Blackan under löjtnant Öströms befäl den 24 oktober på kvällen hade ekolod- och as-dickkontakt med ett fast från botten skilt föremål utanför Gäven och att detta föremål klassificerades som "möjlig ubåt" men att vi vill undersöka om det trots allt var fråga om ett vrak eller en okänd grundanledning. Vi har också funderat på om det kan ha varit fråga om en valfisk.

Då skall jag be chefen på Dämman, löjtnant Öström, redogöra för sina åtgärder i samband med denna händelse.

Lt Öström

Måndagen den 24 vid 16-tiden fick minsveparna Dämman, Blackan och Galten, som då låg i Lysekil, i uppgift att avspana ett område begränsat av To-vas Ungar, Gäven och en punkt 2,5' nord To-vas Ungar.

Enbart Dämman och Blackan gick ut. Galten hade inte sin asdic i form. Vi gick ut och delade upp området i två delar, en nordlig och en sydlig del. Dämman avspanade den norra delen och fick kl 1740 ett misstänkt eko, som vi undersökte närmare. Vi kallade till oss Blackan som även fick detta eko registrerat på sin asdic. Vi sökte omväxlande dels med asdic och dels med ekolod för att försöka komma rakt ovanpå detta föremål, som gav ett kraftigt eko och låg stilla.

CÖrLB V

Asdic-ekolodapparaten är sådan att man kan koppla om den, så att den tjänstgör i ena fallet som ekolodapparat och i andra fallet som en asdicapparat. Ett problem är att sköta förstärkningen i ena och andra fallet. Man måste ha mera förstärkning när man utnyttjar den som asdic. Glömmer man bort att dra ner förstärkningen så får man alldeles för starka ekoeffekter. Man kan få dubbel- och tripplekon och det får man alltså se upp på. Man måste sköta förstärkaren noga.

Var så god och fortsätt.

Öström

Ekot registrerades på mellan 8–10 meters djup olika gånger som vi for över det. Bottendjupet var enligt ekolodet 29 m i området. Allt detta skedde 1,8'–2' rätt väst om Gävens fyr.

CÖrLB V

Hur bestämdes detta läge 2' väst om Gäven?

Öström

Vi hade som huvudsakligt hjälpmedel radar.

CÖrLB V

Vad anser Ni att det var för felmarginal i Ortsbestämningen i kabellängder räknat.

Öström

Två – tre kabellängder på sin höjd.

CÖrLB V

Alltså kan avståndet röra sig mellan 1,7' resp 2,3' rätt väst Gäven eller hur.

Öström

Ja. Vi opererade länge i detta område och tog ideliga positionsbestämningar och jag tror att det angivna läget är ganska exakt.

CÖrLB V

Ja, det är utmärkt att veta det.

Öström

Vid fick som sagt både på Blackan och Dämman ekot registrerat på våra asdicar. Vi lade oss på varsin sida om ekot med ung 50 m avstånd mellan fartygen. Vi meddelade detta till minsveparen Hasslö som var i området och var utrustad med sjunkbomber och knallskott. Hon gick mellan Blackan och Dämman – alltså rakt ovanför ekot – och kastade fyra knallskott. På grund av detta och propellervattnet så förlorade vi ekot ett tag men fann det igen efter en liten stund. Vi hittade det bägge två. Vi hade hela tiden med två fartyg haft samma eko. Nu hör till saken att vi dagen innan vi hittade detta aktuella eko hade jagat en del ekon, som visade sig vara fiskstim. För att konstatera om så var fallet även denna gång lade vi oss som vi nu ser på ömse sidor om ekot.

CÖrLB V

Ta fram ekodiagrammet och demonstrera det.

Öström

Vi ser skillnad på när Simradapparaten används som ekolod resp asdic. De här klumparna är bottenekon resp dubbelekon från botten. Då har alltså ekolod använts varje gång vi ser någonting sådant här och i övrigt är det asdic, d v s det är ekolodet som är uppvriddet och söker horisontalt. Och vi ser här hur vi här närmat oss föremålet och sedan slagit över på ekolodet för att kontrollera om vi kommer rätt ovanför, vilket vi inte gjorde i detta fallet. Vi snuddade vid det men fick ingenting markant. Sedan avlägsnade vi oss och sökte igen. Vi försökte komma rätt ovanför men misslyckades än en gång. Vid detta tillfälle syns hur vi erhåller mycket litet effekt när vi slår över på ekolod. Sedan saktade vi ner farten betydligt och gick väldigt långsamt. Vi sökte oss närmare och närmare och sedan gick vi tydligen runt föremålet, ef-

tersom vi hade ett konstant avstånd hela tiden. Vi gick med mycket långsam fart och använde asdic. Här vill jag påminna mig att det fälldes något knallskott också för vi har tappat ekot ett ögonblick här. Sedan har vi sökt det igen och fått fatt i det. Och misslyckats än en gång att komma rätt över. Till slut så kom vi i alla fall rakt ovanför föremålet och det ser vi här. Kl 1953 var det. Vid detta tillfälle gick vi mycket långsamt och lyckades manövrera oss rakt ovanför föremålet som registrerades mycket tydligt på 8 m djup på ekolodet.

CÖrLB V

Peka.

Öström

Där.

CÖrLB V

Alltså var är det som är 8 m.

Öström

Till toppen av detta eko.

CÖrLB V

Och det är 29 m ned till botten.

Öström

Ja.

CÖrLB V

Därifrån och dit är 29 m. Och på 8 m djup är ett fast eko. Läger man ut lika mycket till så att det blir ett dubbeleko så kanske man kan få syn på det där. Och tredje ekot skulle komma precis på botten.

Detta som förklaring alltså till utseendet på den här klumpen. Fortsätt.

Öström

Vi ville konstatera om detta var ett fast föremål och firade ner på en wire 100 kg järn. Wiren slackades upp när vi hade firat ut ca 10 m och järnkulorna lade sig på något föremål under vattenytan.

CÖrLB V

Det var alltså 2 st 50-kg kulor.

Öström

Det var många man som konstaterade att tyngderna inte hakade upp sig på fartyget utan att de låg på någonting i vattnet. Vi hade tyngderna liggande där någon minut bedömer jag och sedan satte vi mycket långsamt fart framåt. Wiren sträcktes upp med något akterlig bäring och sedan släpades tyngderna över föremålet, varpå de ramlade rätt ner och linan sträcktes upp lodrät.

CÖrLB V

Jag skjuter in här att det alltså konstaterades att det var ett fast föremål. Man kan fråga sig om det var en främmande ubåt eller möjligtvis en val. Då frågar jag: Kan man lägga upp två 50 kg tyngder på en val på detta sätt under en minut utan att valen ger sig iväg så fort han känner tyngden. Eller halkar inte dessa tyngder av utav sig själv. Är inte valen så funtad och hal att inte tyngderna otvivelaktigt måste ramla av med detsamma. Det konstaterades att tyngderna låg kvar en minut och det är en öppen fråga alltså om det är möjligt att lägga ned 100 kg järn på en val i en minut.

Fortsätt.

Öström

Omedelbart efter detta att kulorna hade släpats av från föremålet konstaterades såväl från Dämman som Blackan ett mycket oroligt område i vattnet där man från Dämman tyckte sig se en vattenstråle eller motsvarande som var ung 1 1/2 m hög. Från Dämman såg vi att det var väldigt oroligt i vattnet på ett område som vi bedömer hade en diameter på 10 m och där det skummade och bubblade ung ett par decimeter i höjd. Vi lyste på detta med morselanterna och det är helt säkert att många har sett det.

CÖrLB V

Många har sett detta. Under förutsättning att det var en val frågar jag: Hur länge har den i så fall varit nere med hänsyn alltså till valens behov av att andas?

Öström

Jag kan tillägga att Hasslö hela tiden avspanade området med radar och bor-

de ha upptäckt på radarskärmen om en val hade stuckit upp huvudet. Men den kan naturligtvis ha stuckit upp under den tid som vi tappade ekot. Vid Hasslös fyra knallskott tappade vi ekot ett tag. Men sedan återfanns ekot på samma ställe och på samma djup.

CÖrlB V

Det förefaller ju för konsekvent för att en fisk skall göra det eller en val. Man kan Du ange någon tid som valen var nere – om det nu var en val – såsom längst.

Öström

Från 1928 var vi bergsäkra på att vi hade ekot igen och samma eko har ständigt registrerats ända fram till kl 1953.

CÖrlB V

25 tidsminuter som den presumtiva valen har legat under vattnet.

Öström

Under tiden som knallskott fälls och fartygen är under gång.

CÖrlB V

Under den tiden har Ni knallat med sådana här knallskott, som med 60-grams laddningar detonerar på 15 m djup, och det har alltså inte åstadkommit någon rörelse hos den presumtiva valen utan den har legat stilla i 25 minuter.

Öström

Ja. Vi kastade 8 sådana knallskott under den tiden.

CÖrlB V

Det är svårt att säga vad det kan ha varit. Men om det var en val kan man kanske tänka sig att den gjort en kraftig rörelse med stjärtfenan, när den skulle sätta fart. Om det var en ubåt så var det kanske ett propellermaskineri som satte igång eller möjligtvis att den släppte ut luft för att komma ner på litet större djup än vad hon låg på. Ubåten går alltså på 8 m ifrån däckets uppåt och det betyder väl att den låg c:a 10 m över botten. Den kunde alltså krypa ner ytterligare något till om den ville det. Då vände den upp propellern litet och vispade till och då såg Ni kanske det här. Det är alltså en öppen

fråga till professorn vid Riksmuseet om denna "Splasch" i vattnet kan tänkas härröra från en val som sätter fart. Var vänlig och fortsätt.

Öström

Nu hade vi hela tiden kontakt med Hasslö som ombord hade sjunkbomber att använda mot det här föremålet. Vi meddelade Hasslö att vi hade föremålet rakt under oss och vad vi hade gjort för åtgärder och observationer. Därpå angav vi läget exakt för Hasslö och sedan gav vi oss iväg allt vad tygen höll, för att komma ifrån området, då vi trodde det skulle bli några kraftiga smällar i krokarna.

CÖrLB V

De tog fel på sjunkbombens storlek. Det var inte fråga om den större typen utan den mindre typen som inte är så kraftig, men de handlade ju vist och lade en hel del vatten mellan sig och Hasslö. Vad gjorde Hasslö då?

Öström

Jag kan inte redogöra exakt för avstånd och sådana detaljer men Hasslö kastade sjunkbomb, den saken är klar och vi återfann aldrig ekot efter sjunkbombdetonationen. Båda fartygen sökte en timma i området men kunde inte hitta det. I början naturligtvis beroende på att vattnet var så oroligt efter dels propellervatten dels detonationerna. Sedan hade föremålet definitivt givit sig iväg. Vi sökte mycket noga med både asdic och ekolod.

CÖrLB V

Däremot kommer jag ihåg att Hasslö gjorde vissa radarobservationer. Hur var det med det?

Öström

Det är jag inte insatt i.

CÖrLB V

Det kanske Arwidson vet.

Arwidson

Hasslö fick order om att fälla den första sjunkbomben 300 m från ekot men den har tydligen kommit något längre bort. Efter fällningen var Hasslö ute

på ungefär 1' avstånd från fällningsplatsen. Då fick hon en radarkontakt just på den plats, där hon hade fällt sin sjunkbomb. Det var en radarkontakt som visade ett mycket kraftigt eko under fyra svep men sedan försvann. Flaggstyrmannen som skötte radarn bedömer att det icke har varit en fågel eller sjöreflex. Det var alldeles kav lugnt. Han bedömer att det var ett föremål som hade stuckit upp ovanför ytan och sedan gått ner. En andra sjunkbomb fälldes säkert ganska nära platsen för radarkontakten.

CÖrLB V

Här kan infogas att om det är frågan om sjöreflexer så kommer de mycket sällan på samma ställe i flera svep, vilket var fallet här. Sjöreflexer flyttar sig alltid litet. Det är alltså fråga om antingen en fågel eller någonting som stack upp under den där korta tiden ur vattnet.

Arwidson

Jag anser i likhet med flaggstyrmannen, att det inte var en fågel. Han har sett fåglar många gånger tidigare på en radarskärm.

CÖrLB V

Var det alltså inte en fågel så skulle det här också vara ett indicium på att det är möjligt att det var en ubåt eller en val. En val som då stack upp ett ögonblick.

Öström

Vi återfann alltså aldrig något eko, utan efter en timmes avspaning i det begränsade området kring denna position fortsatte vi avspaningarna av beordrade områden.

CÖrLB V

Jaha, tackar så mycket löjtnant Öström. Nu skall vi ha det här som underlag för ett samtal med överlotsen och med lotsdirektören och de kanske vill ställa frågor som kan klarlägga positionen litet närmare. Jag vill gärna höra er uppfattning om vad det kan ha varit i vattnet här, närmast med tanke på om det kan ha varit ett vrak eller om det har varit en bottenformation. Jag vill först tillägga att dagen därpå eller kanske det var två dagar senare så bottenvepte vi området med wire som drogs fram över botten, På vilket djup, Ekman?

Ekman

Jag skulle bedöma att den dras på 3–4 meter ovanför havsbotten.

Överlotsen

Jag har själv varit med och lodat här. Botten är mycket kuperad från Tovas Ungar och inåt Gäven, men när man kommer hit här är det slät botten.

CÖrIB V

Nu pekar Överlotsen ung 1 1/2' väst Gäven.

Överlotsen

Ja det är slät botten här så det går mycket väl för sig att en ubåt kan lägga sig där. Han lägger sig naturligtvis inte på kuperad botten utan på slät botten. Man skulle mycket väl kunna tro att den ligger här och om jag får tillägga så tror jag absolut inte att det är en valfisk – absolut inte. Några vrak har vi inte här men vi har ett vrak som ligger här någonstans. Det är ett tyskt fartyg som ligger där och masttoppen sticker upp 14 meter, annars ligger det på 47. Det kan ju vara rätt bra för herrarna på minsveparen att veta var det ligger.

Lotsdirektören läser på ett papper, som överlotsen lämnat:

Tyska vraket utanför Lysekil. Lilla Kornö Bratt till skäret Gråholmen samt Tova-pricken i västra kanten på Tova. Mellersta Gädevikssundshögen mitt över yttre Byxeskär, djup 47 m och djup till masttoppen 18 m. Stäven ligger inåt och fartyget är 135 m långt.

CÖrIB V

Om vi tar en ungefärlig distans till den plats där det här utspelade sig så är det ung 2' till vraket. Det är uteslutet att det kan ha varit det som man har observerat. Det är alltså det enda vrak som ligger här. Då är det alltså inte frågan om att det är ett vrak som har varit aktuellt utan det är något annat fast föremål.

Överlotsen

Jag har ett grund här på 18 m, som ligger i höjd med Gävens norra udde och en linje Bonden – Tova. Det är en liten "dörr" där.

CÖrIB V

Ja. Det är ett avstånd på 8 kabellängder, d v s ung 1500 meter till observa-

tionsplatsen. Det är ett minsta djup där enligt kortet på 16 meter och vi har rört oss med minsta djup på 8 à 10 meter. 100% säkert finns det inte någon sådan grundanledning på det här området. Och sedan har alltså Överlotsen den uppfattningen att det inte kan vara fråga om en valfisk här utan det kan vara frågan om en ubåt?

Överlotsen

Om det var en ubåt vet jag rakt inte, men jag tror det i varje fall. Att det var en fisk tror jag absolut inte, därför att då skulle ju tyngderna glida av. Om en valfisk känner dessa tyngder på sig skulle han väl sticka med en gång och likaså tror jag fullt och fast att en valfisk inte ligger stilla mellan ytan och botten. När han ligger stilla så ligger han uppe och flyter och när han skall fånga mat så måste han köra för att få maten. Alltså ligger han inte stilla mellan botten och havsytan, det är min åsikt i alla fall.

CÖrlB V

Det är mycket intressant och jag tycker det låter mycket plausibelt. Det skulle naturligtvis vara väldigt intressant att höra Riksmuseets uppfattning i den här frågan. Överlotsen pekade nyss på ett område alldeles invid observationsplatsen, som lt Öström har berättat om, och säger att där är bottendjupen ganska jämna, vilket väl borde vara en sådan plats där en ubåt kunde tänkas lägga sig och vila. Litet längre ut är botten mer starkt kuperad och det är givetvis en plats som ubåten helst undviker vid sådant här förfarande. Får jag fråga om Lotsdirektören har några särskilda synpunkter som kan komplettera Överlotsens synpunkter.

Lotsdirektören

Det framgår av det här sjökortet att det inte är några särskilda grundanledningar som man kanske skulle kunna tro. För att förvissa sig riktigt om den saken så är det ju enkelt att få grundkartan från Sjökartebyrån över området. Men det förefaller mig som ubåtsmänniska litet mystiskt med att ubåten skulle hänga 10 meter under vattenytan och ligga stilla där hela tiden. Löjtnant Öström har inte märkt några förflyttningar av den?

Öström

Läget förflyttades ungefär två kabellängder från det vi hittade ekot första gången kl 1740 tills vi hittade det andra gången kl 1950. Alltså två timmar har det förflyttat sig i två kabellängder.

Lotsdirektören

Har Ni inte hydrofonlyssnat?

Öström

Nej, vi har inte några möjligheter att lyssna med asdicen.

CÖrlB V

Det är intressant att Lotsdirektören som är ubåtsofficer i reserven påpekar detta därför att det är konstaterat att det var vatten mellan det här fasta föremålet och botten. Den har alltså inte legat på botten utan mer eller mindre stillaliggande svävat mellan botten och ytan.

Lotsdirektören

Det är ju oerhört svårt för en ubåt att ligga stilla på det viset. Då måste ju för det första besättningen hålla sig stilla på samma plats vilket dock är en enkel sak. Men sedan måste man ju köra trimvatten hela tiden och det är ju nästan omöjligt att ligga på det viset. En ubåt måste alltid ha litet fart, men det kan ju hända att den kört fram och back. När man inte har hydrofonlyssnat vet man ju inte vad för maskiner som har varit igång i den heller. Det är ju det tråkiga i det här. Men det där med val, det förefaller åtminstone mig vara fjärran, för en val han bär sig ju inte åt så. Under mina år i långfart så såg man ofta val, men de bar sig ju aldrig åt på det viset. Man visste inte vad de gjorde under ytan men när de kom upp så kom de alltid med en förfärlig fart, sprutade vatten och gick ner igen. Det är säkert mycket lättare för en val att ligga stilla på det där viset, än för en ubåt det tror jag. Hade det varit en val är jag fast övertygad om att tyngderna inte legat kvar, de hade rullat av med detsamma. Han är ju spolformad. Att få ett radareko från en val som är uppe och tar in luft och går ner igen, det tror jag är väldigt svårt, för att han är ju som sagt spolformad och kroppen som är ovan vattnet ser ju ut så här följaktligen så att ekot slår upp i luften. Jag tror inte man får mycket eko tillbaka på en sådan där pjäs när han är uppe.

CÖrlB V

Det talar alltså mot båda möjligheterna, både mot valen och mot ubåten, som har svårt att ligga still på det sätt som har skett.

Överlotsen

Men det är intressant med det här uppkoket efteråt. Verkar det som om det var stilla på vattnet?

Öström

Vi låg stilla på vattnet praktiskt taget. Ingen sjögång.

Överlotsen

Märkte Ni rörelse i vattnet eller märkte Ni luftuppkok?

Öström

Vi märkte rörelse. Om det var åstadkommet av luft eller av mekanisk rörelse, det vet vi inte. Men det var kraftigt omrört och märktes från två skilda fartyg utan att vi hade meddelat varandra eller påpekat det för varandra. Bägge fartygen upptäckte det på exakt samma ställe. Vi lyste på det med lampa och vi låg själva bara ungefär 20–30 meter därifrån. Det är ingen som helst tvekan om att vattnet rörde på sig. Detta hände en dryg minut efter det att tyngderna hade släpats över föremålet. Att det tar en minut för en val att dra igång stjärten, det tvivlar jag på.

CÖrlB V

Jag påpekar för säkerhets skull att det inte var i anslutning till någon sjunkbombfällning som det här "plasket" visade sig utan det var i anslutning till tyngdernas hanterande.

Öström

Det kastades ingenting i vattnet i samband med att tyngderna var utlagda för att kunna behålla ekot att inte förstöra förhållandena i vattnet.

Överlotsen

Märkte Ni hur mycket ström det var den där kvällen?

Öström

Nej, jag har ingen uppfattning om hur det var. Men det var nog ganska stilla för att vi gick runt väldigt långsamt och man ser ju av ekogrammen att vi har legat på praktiskt taget samma plats hela tiden.

Överlotsen

Stack uppkoket iväg väster ut?

Öström

Det vet vi inte. Det är svårt att säga. Vi såg bara att det kom upp och rörde på sig kraftigt.

Lotsdirektören

Någonting har det varit, den saken är klar. För egen del tror jag inte att det har varit en val. Det måste ha varit en ubåt. Det bara förvånar mig att den är kvar på samma ställe, men när man tänker efter, så kan den ju röra sig litet fram och tillbaka, om den velat hålla samma läge av någon underlig anledning.

CÖrlB V

Lotsdirektören Lagerwall konstaterar alltså att någonting har det varit och han tror sannolikt att det varit en ubåt och inte en val.

Lt Öström lägger ut sitt plott ovanpå sjökortet.

Öström

Där har vi första kontakten 1740 och sedan har vi den andra kontakten. Det är samma djup praktiskt taget och avståndet där emellan är två kabellängder.

CÖrlB V

Och det är 1928, alltså nära två timmar emellan de två kontakterna.

Öström

Kontakten höll vi länge. Vi förlorade den inte under två timmar.

CÖrlB V

Jag konstaterar att föremålet som har legat under ytan har i stort sett hållit sin position i närmare två timmar.

Lotsdirektören

Det är ju ganska egendomligt.

CÖrlB V

Nu vet vi ju det att det är en taktik från ubåtars sida, som vill undandraga sig uppmärksamheten, att ligga stilla nere på botten, där de sammansmälter

med bottenekona. I det här fallet har den inte legat på botten när vi har observerat den utan strax ovanför botten.

Överlotsen

Får jag lov att fråga en sak. Jag tänkte på det att om strömmen t ex var c:a ett par knop och så den här båten försökte att hålla strömmen skulle det ha harmonierat när han liksom låg stilla då.

Lotsdirektören

Nu är det ju mycket möjligt att man har uppfunnit väldigt fina saker med stabilisering mellan tankarna, så att trimning går automatiskt. Eller också kan ubåten ha hållit ena motorn igång och med dikt roder kört helt sakta och cirklat runt.

CÖrlB V

Som Lotsdirektören här säger får vi inte tro att den teknik som vi känner till är den enda som finns för att ligga still med en ubåt. Här talar Lotsdirektören om att de kan ha utvecklat sina trimningsmöjligheter och att det helt enkelt är automatisk trimning. Men man kan väl också tänka sig att man ankrar och ligger med mycket ringa lyftkraft och håller sig nere endast med ankarnas hjälp. Så fort man lättar från botten, så lägger man på ett par tyngder som alltså gör att man ej flyter upp. Och man kan ju också tänka sig att man på motsatt sätt har ett par stöttor, som gör att man ligger och svävar litet grand, allt i avsikt att inte skada sig mot en klippig botten. Man föredrar att ligga några meter över botten. Man hittar kanske på en sådan teknik just för att kunna ha sådana här väntlägen och komma iväg fort ifrån dem. Då är det praktiskt taget bara att sätta fart när man vill därifrån. Ligger man på botten då måste man ju först taga sig upp från botten en bit innan man kan börja sätta igång förmodar jag.

Lotsdirektören

Det går nog lika fort vilket som. Jag har just lurat på det där att en ubåt som hänger i vattnet mittemellan. Det är ju mycket möjligt att de har ett ankare för och ett akter och kan släppa ner dem och ankra på det viset.

CÖrlB V

Säg att det är ett 200 kg ankare för och ett akter – 400 kg sammanlagt. Det bör väl nästan räcka för att hålla en ubåt.

Lotsdirekören

För att hålla wirarna sträckta väl.

CÖrLB V

Ja, jag menar så att inte ubåten flyter upp. Så fort hon gör det får hon ju 400 kg ökad vikt på sig.

Lotsdirektören

Det är kanske inte riktigt så, men jag undar om inte den möjligheten finns också att de har ett ankare akter i wiren och ankrat med det. Och så har de litet för lite i regleringstanken så de har en liten tendens till uppgång med ankarna på botten. Då ligger hon ju hur elegant som helst. Det är enligt vad jag kan se en mycket fin taktik därför att fiskstimmen som man tar liknar det ganska mycket i så fall.

Kk Jonson

Mot ankringsteorin skulle väl tala att ubåten måste ge ett visst ljud ifrån sig när den vindar hem ankarna.

CÖrLB V

Men den har ju inte lättat.

Kk Jonson

Nej, men när den skall göra det så måste den ge ett ljud ifrån sig.

CÖrLB V

Den kan ju ligga där flera timmar utan att göra någonting praktiskt taget. Ligga där och lyssna och vara alldeles död. Jag tror inte man behöver ha några hjälpmaskiner igång eller någonting, utan man kan alltså ligga där utan hydrofoneffekter och vänta. Och när han ger sig iväg sätter ha ju ändå igång sina huvudmaskiner, då spelar det väl ingen roll om han sköter något ankar-spel också.

Detta sista resonemang tycker jag är högst intressant. Lotsdirektör Lagerwall har ju invänt en del som man kan säga gentemot konventionell ubåts-taktik, som vi har känt till den. Men spekulerar man över det så kan man trots allt komma fram till ett ganska enkelt förfarande för att ligga och sväva mellan botten och ytan.

Ja, kommer vi längre?

Lotsdirektören

Jag tror inte det såvida inte Överlotsen har några flera grund här eller några fler vrak.

Överlotsen

Nej.

Lotsdirektören

Är Du alldeles säker på att det inte är flera där inne.

Överlotsen

Ja. Sommartid finns det ju en dykarklubb i Lysekil och de har inte hittat något enda vrak innanför här. Det hade de talat om för oss lotsar.

Lotsdirektören

Har de dykit inom hela detta området.

Överlotsen

Här ha de legat och letat, ja.

CÖrLB V

Det sista här som Lotsdirektören och Överlotsen sa till varandra skulle ju ytterligare bestyrka att det inte finns något mera vrak än vad vi tidigare talat om ute vid Tovas Ungar.

Därmed tror jag inte vi kommer längre i det här fallet men vi har fått det grundligt genomlyst igen och jag tackar särskilt Lotsdirektören och Överlotsen, som ville vara med och hjälpa oss här och likaså lt Öström.

In memoriam

Fritz Englund
(1898–1987)

Bankkamrer Fritz Englund var under nästan ett kvarts sekel skattmästare i Sjöhistoriska samfundets styrelse, fördelat på två perioder, 1950–1963 och 1971–1982. Under mellantiden åtog han sig att vara samfundets revisor.

Fritz Englund var en mycket värdefull medarbetare i styrelsen. Han behärskade sin del av verksamheten suveränt. I samband med sin avgång som skattmästare 1982 kallades han till hedersledamot av Sjöhistoriska samfundet.

Fritz Englund hade sin yrkesgärning förlagd till Svenska Handelsbanken, där han tjänstgjorde från 1916 till sin pensionering 1963. De sista tio åren var han avdelningschef för inkassoavdelningen.

Ett starkt försvar låg Fritz Englund varmt om hjärtat. Han tillhörde fr o m 1942 under ett stort antal år styrelsen för stockholmsavdelningen av Föreningen Sveriges flotta. Som revisor ställde han sina krafter till åtskilliga sällskaps och föreningars tjänst. Till dem hörde bl a Svenska byggmästareföreningen och Föreningen Sveriges flotta. Under 1930–40-talen var han aktiv inom högerpartiet. Han var frimurare.

Fritz Englunds inlägg i debatten präglades av saklighet. Han kunde dock krydda sin framställning med ett oförargligt skämt. När han talat till punkt följde alltid en lätt bugning och ett vänligt leende.

Fritz Englunds vänskap var hållfast. När han så småningom började avsluta sina brev "tillgivne gamle vännen" visste man att detta inte var en tom fras. Han menade vad han skrev. En hedersman har lämnat oss.

Lennart Rosell

SJÖHISTORISKA SAMFUNDETS STYRELSE

Arbetsutskott:

Överbibliotekarie Wilhelm Odelberg, Drottningholm, ordförande
Sjökartedirektör Folke Hallbjörner, Norrköping, vice ordförande
Förste arkivarie Lennart Rosell, Danderyd, sekreterare och redaktör för samfundets skriftserie
Förste arkivarie Björn Gäfvert, Stockholm, skattmästare
Marindirektör Gunnar Schoerner, Stockholm

Övriga ledamöter:

Redaktör Ebbe Aspegren, Stockholm
Professor Gösta Berg, Stockholm
Fil. doktor Anders Berge, Stockholm
Professor Oscar Bjurling, Lund
Major Stellan Bojerud, Sundbyberg
Arkivarie Anders Degerström, Stockholm
Docent Stig Ekman, Sollentuna
Redaktör Jan Magnus Fahlström, Stockholm
Förste intendent Sibylla Haasum, Stockholm
Kommendör Per Insulander, Stockholm
Kommendörkapten Allan Kull, Stockholm
Avdelningsdirektör Åke Lindwall, Stockholm
Leg. tandläkare Bo Wiklund, Solna
Kommendörkapten Bertil Åhlund, Täby

Hedersledamot av Sjöhistoriska Samfundet:
Viceamiral Einar Blidberg

Innehåll

<i>Gustaf Adolf Wollin, Sjöslaget vid Hogland den 17 juli 1788 inför samtid och eftervärld</i>	5
<i>Gustaf Adolf Wollin, Några vittnen om fångenskapen under sjökriget mellan Sverige och Ryssland 1788–1790</i>	15
<i>Margareta Östergren, Skeppsholmens fattigskola och skeppsgosseskola 1792–1826</i>	27
<i>Sune Örtendahl, Anteckningar om en svensk sjöburen handels- expedition till Sibirien år 1919</i>	55
<i>Hans Ugglå, Främmande ubåt i Gullmarsfjorden 1966</i>	73
<i>In memoriam: Fritz Englund (1898–1987). Av Lennart Rosell</i>	96

Pris c:a 75 kr

Beställes genom bokhandel eller direkt hos Sjöhistoriska Samfundet,
Box 102 33, 100 55 Stockholm

ISSN 0280-6215